

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

MU'ÎNÜ'L MÜRÎD'DE İSİM YAPMA EKLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Muhammed Sami ÜNAL

Danışman

Doç. Dr. Turgut BAYDAR

Erzincan 2019

TEZ BİLDİRİMİ

“Mu‘înü’l Mürîd’de İsim Yapma Ekleri” isimli "**Yüksek Lisans**" tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

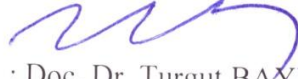
Muhammed Sami ÜNAL

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

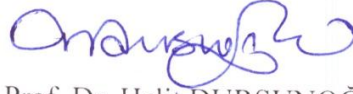
Bu alışma Türkçe Eğitimi Anabilim Dalında jürimiz tarafından **Yüksek Lisans** Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman / Jüri

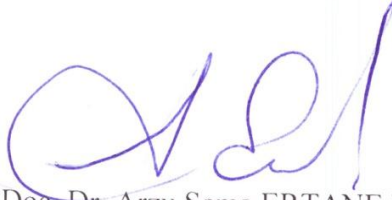
: Doç. Dr. Turgut BAYDAR

Jüri

: Prof. Dr. Halit DURSUNOĞLU

Jüri

: Doç. Dr. Arzu Sema ERTANE BAYDAR

MU'İNÜ'L MÜRÎD'DE İSİM YAPMA EKLERİ

Muhammed Sami ÜNAL

**Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe
Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Mart 2019**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Turgut BAYDAR

ÖZET

Bu çalışmada 13 ve 14. yüzyıllarda Orta Asya'da bilim ve edebiyat dili olan Harezmi Türkçesine ait dil özelliklerini içinde barındıran ve 1313 tarihinde İslâm tarafından yazılmış Mu'înü'l Mürîd adlı eserde isim yapma ekleri incelenmiştir. 407 dörtlükten oluşan ve dinî- tasavvufî öğretilerin yer aldığı eserde isim yapma ekleri fişleme yöntemiyle belirlenmiş ve tasnif edilerek yorumlanmış, çalışma sonunda bazı sonuçlara ulaşılmıştır.

Dönem olarak üzerinde fazla çalışma barındırmayan Harezmi Türkçesi, İslâm dinine yönelen Türklerin yeni kavramları karşılamada ve dinî öğretileri insanlara en sade şekliyle anlatmada büyük bir görev üstlenmiş ve bunu Türkçenin engin ifade gücüyle ortaya koymuş bir dönemdir. Bu dönem, Oğuzların ve Kıpçakların tam manasıyla dil ve coğrafya olarak keskin bir ayrıma gitmediği bir dönemi kapsamaması, eklerin ve kelimelerin belirlenerek günümüz kullanımlarına ve geçmiş şekillerine ışık tutması bakımından yine büyük bir önem taşımaktadır.

Yukarıda bahsedilen hususlar ışığında çalışmamıza konu olan eserdeki tüm isim yapma eklerinin işlev olarak kullanıldığı şekiller tespit edilerek çeşitli karşılaştırmalarda bulunmak ve bu eklerin benzerliklerini/farklılıklarını ortaya koyarak Türkçenin hâlâ tartışılmakta olan konularından yapım eklerine, eserde işlendiği şekliyle farklı bir bakış açısı sunabilmek amaçlanmıştır. Yine yapım ekleri sayesinde Türkçenin zengin bir ifade ve kavramları karşılama gücü olduğu bilinmektedir. Bu vesileyle o dönem kullanılan eklerin bugünkü şekillerini yapı ve işlev yönünden karşılaştırarak o dönem özellikleriyle çeşitli kıyaslamalarda

bulunmak ve Türkçenin ekler vasıtasıyla canlı, işler hâlini ve zenginliğini ortaya koymak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yapım ekleri, İsim yapma ekleri, Harezmi Türkçesi, İslâm

Noun-makes Suffixes of Mu'înü'l Mürîd

Muhammed Sami ÜNAL

**Erzincan Binali Yıldırım University, Institute of Social Sciences
Department of Turkish Language M.A. Thesis, March 2019**

Thesis Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Turgut BAYDAR

ABSTRACT

In this study, noun-makes affixes are examined in the work called Mu'înü'l Mürîd, which was written by İslâm in 1313 and contains linguistic features of Harezm Turkish, the language of science and literature in the Middle East in the 13th and 14th centuries. In the book, which consists of 407 quatrains and religious-mystical teachings, noun-makes affixes are defined by the method of labelling and interpreted by being categorized and some results have been reached at the end of the study.

Harezm Turkish, which does not contain much work on the period, has taken a big role in meeting the new concepts of the Turks who started being converted into Islam and explaining their religious teachings in the simplest way to the people and this is a period which revealed it with the vast power of Turkish. This period has had great importance in terms of shedding light on the present and past forms by determining affixes and words and covering a period in which there was no sharp distinction between the Oghuzes and Kipchaks in terms of language and geography.

In the light of these, it is aimed to be able to make various comparisons by identifying the shapes in which all noun-makes affixes are used as functions and by showing the similarities / differences of these affixes and present a different point of view on derivational affixes, which are still the subject of discussions of Turkish, as they are covered in the work. Again, thanks to the derivational affixes, it is known that Turkish has the power to meet rich expressions and concepts. On this occasion, it is aimed to reveal the living and working state and richness of Turkish by means of affixes and to make various comparisons with the characteristics of that period by

comparing the current forms of the affixes used in that period in terms of structure and function.

Key Words: Derivational affixes, Noun affixes, Harezmi Turkish, Islâm

ÖN SÖZ

Türkçe, tarihi çok eskiye dayanan, anlam itibarı ile kelime ve cümle yapısında her türlü ifade imkânını sunabilen ve köklü bir medeniyetin derin yapısını ihtiva eden bir dildir. Yaşayış itibarı ile belirli gelenekler ve bulundukları toprakların iklim elverişsizliği gibi muhtelif gerekçeler, yazılı örnekleri çok çok eskiye götüremese de anlam olarak bakıldığında binlerce yılın engin tecrübeleri 14. yüzyılda yazılmış bir metinde hatta 8. yüzyıla ait küçük bir cümlede sezilebilmektedir.

Bu kadim medeniyetin ifade gücündeki bu derinlik tabii ki ısmarlama bir hâlde elde edilmiş değildir. Kelime yapımı ve söz dizimi kabiliyeti pek az eklemeli dile isnat edilebilecek bir gücü ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Türkçe, eşyaya hükmetme adına kelime türetmede milletin kişilik özellikleriyle birebir örtüşen bir dil olagelmıştır. Tarihte birçok medeniyetin idarecisi konumunda bulunan bir milletin sıg, kabiliyetsiz, ifade gücü bakımından kısır bir dile sahip olması elbette düşünülemez.

Dil uzmanlarının birçok tarihî devire ve belirli kurallar dâhilinde birçok döneme ayırabildiği Türk dili, üzerine yapılan araştırmalar bakımından diğer dillere nazaran hak ettiği konumu elde edebilmiş değildir. Her devrinin hatta her eserinin derininde koca bir medeniyeti barındıran bu dilin pek çok dönemi hâlâ günümüz insanına aktarılmayı ve mensubu bulunduğu milleti aydınlatmayı beklemektedir. Bahsi geçen aydınlatmayı gerçekleştirecek dönemlerden biri de şüphesiz Harezmi Türkçesidir.

Harezmi Türkçesi, yalnızca yapım ekleri düşünüldüğünde üzerine fazla yoğunlaşılmamış bir dönem olarak kabul edilebilir. Özellikle araştırmamıza konu olan yapım ekleri incelenirken dönem eserleri üzerinde yalnızca bu konuya değinen bir çalışma yapılmamıştır. Yine dönem, pek çok yönden Oğuz ve Kıpçak özelliklerinin beraber görülebildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönden pek çok ses ve yapı özelliğinin tam bir ayrıma gitmediği düşünüldüğünde dönem eserlerinde eklerin araştırılabileceği ve pek çok yönden çoğu kelimenin ve aldığı ekin eski ve yeni şekillerinin yorumlanabileceği görülebilmektedir. Yine

dönemin, İslamlaşmanın yoğun olduğu bir döneme rastlaması bakımından yeni kavramlar türetmede büyük önem taşıdığı görülecektir. Yapım ekleri yönünden el değmemiş kabul edilebilecek bu dönem, her yönüyle araştırmamızın yeni ufuklar doğurmasına önayak olacağı düşünülmüş ve seçilmiştir. Yine İslâm adlı yazarımızın din ve tasavvuf üzerine öğütler barındıran, çalışmamıza konu olan eserinde işlediği konunun önemini göz önüne alarak kelimelerini özenli ve ifade çeşidini en uygun şekilde seçeceği düşünülmüştür. Bu da pek çok açıdan eklerin araştırılacağı bir çalışmada büyük önem arz etmektedir.

Tüm bu düşünceler ışığında çalışmamızda, 14. yüzyılın henüz başlarında yazılmış ve Harezmi Türkçesi dönemine ait Mu'înü'l Mürîd adlı eserde isim yapma ekleri araştırılırken her ek fişleme yöntemiyle belirlendi. Seçilen ekler tasnif edildi ve metindeki hâliyle örneklendirilerek işleve dönük yorumlandı. Fiilden isim türeten ekler ve isimden isim türeten ekler sınıflandırılarak sadece örnekler ve konu başlıklarıyla yetinilmeyip, işleve dönük de yorumlanarak bir sonuca ulaşılmaya çalışıldı. Yine bahsi geçen çalışmanın tamamlanmasında kaynak olarak kullanılan ve her kelimesi derya kabul edilebilir birçok çalışma ve eser, alıntılama yapılmasa dahi kaynakça bölümünde belirtildi.

Tüm bunlarla beraber Türkçeyle büyüyecek bir medeniyet deryasına katre olabilmek ümidiyle isim yapımının aktarılmaya çalışıldığı bu çalışmada büyük desteği olan, bu kadim medeniyetin kıymetli bir taşıyla tanışmama vesile olan ve Türkçe üzerine ufkumu her anlamda yer ve zaman gözetmeksizin aydınlatan, lisans ve yüksek lisans yıllarımı Türkçeyle yaşatan, bilim insanı duruşlarıyla her yönde genç araştırmacılara örnek olan değerli danışman hocam Sayın Doç. Dr. Turgut BAYDAR ve saygıdeğer eşleri Doç. Dr. Arzu Sema ERTANE BAYDAR'a şükranlarımı sunarım. Yine aileme ayıracağım zamanın çoğunu bilerek veya bilmeyerek araştırmamda kullandığım ve bunda en ufak sitem işitmediğim eşim Gülfidan Ünal'a; neşe kaynağım, oğlum Adnan Emir Ünal'a ve dualarını esirgemeyen aile büyüklerime teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ	I
TEZ KABUL TUTANAĞI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	V
ÖN SÖZ	VII
İÇİNDEKİLER	IX
KISALTMALAR	XII
TABLolar	XIV
I. GİRİŞ	1
A. Mu'înü'l Mürîd ve Şair İslâm	2
II. İKİNCİ BÖLÜM	8
A. Yapım Ekleri	8
I. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	15
A. İnceleme	15
1. İsimden İsim Yapma Ekleri	15
1.1. /+agu/	15
1.2. /+ak/	17
1.3. /+An/	19
1.4. /+Ar/	21
1.5. /+çI/	23
1.6. /+çuk/	24
1.7. /+dAş/	26
1.8. /+dUz /	27

1.9. /+gA/	27
1.10. /+gU/	28
1.11. /+(U)k/	29
1.12. /+lA/, /+lAg/ (</+lA-g/).....	32
1.13. /+lI/, /+lIU/ (< /+lIG/, /+lUG/).....	35
1.14. /+lIK/, /+lUK/	39
1.15. /+(I/U)n/	44
1.16. /+(I)nç/, /+nd/	45
1.17. /+rAK/	49
1.18. /+sIz/, /+sUz/	51
1.19. /+(I/U)z/	53
2. Fiilden İsim Yapma Ekleri	56
2.1. /-A/, /-(y)A/	56
2.2. /-A/ < /-GA/	58
2.3. /-AK/ < /-GAK/	59
2.4. /-An/, /-GAN/	63
2.5. /-ç/, /-nç/	67
2.6. /-dü/	69
2.7. /-(I/U)G/	70
2.8. /-GU/	74
2.9. /-(I/U)K/	77
2.10. /-I/	81
2.11. /-(I)m/	84
2.12. /-mA/	85
2.13. /-mAK/	88

2.14. /-mUr/	90
2.15. /-(I/U)n/	91
2.16. /-sIG/	94
2.17. /-(U)ş/	95
2.18. /-(U)t/	98
2.19. /-(U)z/, /-(A)z/	99
SONUÇ	102
KAYNAKÇA	105

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
bk.	: bakınız
C.	: Cilt
çev.	: çeviren
çy.	: çevireni yok
ed.	: editör
ET	: Eski Türkçe
haz.	: hazırlayan
DLT	: Divan-ı Lügati't Türk
DS	: Derleme Sözlüğü
MM	: Mu'înü'l Mürîd
S.	: Sayı
s.	: sayfa sayısı
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
Yay.	: yayınevi

yby. : yıl bilgisi yok

TABLÖLAR

		<u>Sayfa No</u>
Tablo - 1	Mu'inü'l Mürîd'de İsim Yapma Ekleri	102

I. GİRİŞ

Harezmi Türkçesi, İslamiyet'in geniş halk kitleleriyle Türkler tarafından kabul edildiği bir dönemin dili olan Karahanlı Türkçesinin devamı niteliğinde bir dönemi içine alan dil devridir. Dil özelliği bakımından dönemin, Oğuz ve Kıpçakların belirgin bir farklılığa gitmediği bir coğrafyada ortak bir edebî anlayışla ortaya çıktığı savunulabilir.

İslamlaşmayla beraber halk kültüründe fazlaca yer bulan dinî ve tasavvufî öğelerin edebiyat yoluyla geniş halk kitlelerine ulaştırılması amaçlanmıştır. Bu bakımdan Harezmi Türkçesi İslamî edebiyat açısından geçiş bir dönem olarak kabul edilebilir. Karahanlı Türkçesiyle başlayan öğretiler, Harezmi Türkçesinde kırk hadis, Kuran tercümesi, peygamberlerin hayatları gibi İslamiyet'i anlama ve yaşamada temel teşkil edecek birçok eğitim-öğretim materyalini ortaya koymak adına dil ve edebiyatta geniş yer bulmuştur. Bu vesileyle dönemi, halkın eğitildiği ve sanat anlayışının yanı sıra öğretim gayesinin var olduğu bir dönem olarak görmek doğru olacaktır.

Harezmi Türkçesi devrinin idraki için Janos Eckmann'ın incelemeleri önemlidir. Eckmann (1988) Orta Asya'da İslam etkisindeki Türk edebiyatını üç devire ayırmakta ve bu dönemler için:

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (11. - 13. Yüzyıllar)
2. Harezmi Türkçesi (14. yüzyıl)
3. Çağatayca (15. yüzyıl - 20. yüzyılın başlangıcı) (ECKMANN, 1988: XIII) demektedir.

Görüldüğü üzere Harezmi Türkçesinin Karahanlıların İslamiyet'i kabulünden sonra dinî konuda derinleşmeye başlayan Türklerin din ve tasavvuf fikirlerinin gittikçe derinleştiği ve her anlamda İslam'ın yaşayışa döküldüğü bir döneme rastlaması, 14. yüzyıl eserlerinde de din ve tasavvuf etkisinin en üst düzeyde olmasını doğurmuştur. Nitekim dönemin eserlerine bakıldığında Kısas-ı Enbiya, Nehcü'l Feradis, Satır Arası Kuran Tercümesi'nin yanı sıra Arapçayı öğretmeyi

amaçlayan sözlük niteliğinde Mukaddimetü'l-Edeb ve eldeki çalışmaya konu olan Mu'înü'l Mürîd gibi eserler bu minval üzere yazılmış eserlerdir.

A. Mu'înü'l Mürîd ve Şair İslâm

Eser, 1313 yılında kendine İslâm adını veren bir Orta Asya ereni tarafından yazılmıştır. Yazarının kim olduğuna dair pek çok farklı görüş belirtilse de kendisini Baba İslâm'ın oğlu İslâm olarak tanıtmaya pekâlâ bu konudaki kesin görüşe varılamasa da araştırmacıları bu isme yönlendirmiştir. Eserin 402. dördlüğünde yazar şöyle belirtmektedir:

*bu kaç söz ayıtğan atı islam ol
tileki ahir vakt islam ol
atam baba islâm veliyyü'l-verâ
özi zikri tilde tümen aslam ol*

Bu dördlülle alakalı olarak adına İslâm diyen müellifin gerçek adını vermesi ihtimaldir; ancak tasavvufî bir yolun yolcusu olan yazarın *ata* diye kastettiği kişinin de kendi öz babası olup olmadığı kesin yargıya varılamayacak bir konudur. Çünkü eserin son dördlüklerinde ata-baba dediği kişiye övgüler dizmesi ve bu kişinin keramet ehli büyük bir veli olduğunu söylemesi kendisinin de bu kişiye büyük bir bağlılık hissetmesi yazarın bu sevgiden kaynaklanarak şeyhinin adını mahlas alması ihtimalini de ortaya çıkarmaktadır. Bir nevi bu duruma Baba İslâm'ın sadık müridi küçük İslâm şeklinde bakmak da ihtimaldir. Tabii konuyla ilgili araştırmacıların çeşitli yorumları mevcuttur.

Konu üzerine bilinen ilk yorum, Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime'sinde karşımıza çıkmaktadır. Ebulgazi eserin yazarını Şeyh Şeref Hacı olarak tanıtmıştır. Ebulgazi'nin bu yorumu eserin yazıldığı tarih olan 1313'e yakın bir dönemde yapmasından ve Çağatay coğrafyasını iyi bildiğinden araştırmacıları ikilemede bırakmıştır. Buna rağmen eserin Cumhuriyet'in ilk yıllarında gün yüzüne çıkmasıyla yazarı hakkında daha kuvvetli yorumları da beraberinde getirmiştir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Ebulgazi'nin ifadeleri araştırmacıları daima ihtiyatlı davranmaya yöneltmiştir.

Yapılan yorumlar içerisinde en önemlisini Zeki Velidi'nin yorumu kabul etmek doğru olacaktır. Zeki Velidi (1928), baba-ata ifadelerinin yazarın gerçek babası mı yoksa tarikat üstadı mı olduğunu belirtmenin zorluğundan bahsetmiştir. Ancak son yorumunda yazarın kendine İslâm demesinden hareketle Mu'înü'l Mürîd'in müellifinin İslâm “*namında*” biri olarak kabul etmenin doğru olacağını belirtmiştir. Burada dahi “nam” ifadesini kullanmasında ihtiyatlı davrandığının izini görebilmekteyiz.

Bir başka önemli yorum ise Fuad Köprülü'ye (2003) aittir. Köprülü de tıpkı Zeki Velidi gibi ihtiyatlı yorumlarda bulunmuştur. Yine “*mürîr, mürşîr ve tarikat arkadaşlığı*” ilişkisinden bahsetmiş ve eserin yazarını Şeyh Şeref kabul etmenin kesin olamayacağını yanında o, Baba İslâm'ın Şeyh Şeref olabileceği ihtimalini dile getirmiştir.

Yine Eckmann (1988a), yazarın eserde ismini verdiği dörtlükten hareketle İslâm adlı kişiyi kesin eser sahibi kabul etmektedir. Bunun tam karşısındaki görüş ise Fehmi Karamanlıoğlu'na (2006) aittir; Karamanlıoğlu eserin yazarını, incelemesinin henüz baş kısmında Şeyh Şeref Hacı olarak kabul eder.

Harezmi Türkçesi üzerine birçok önemli araştırma sahibi Aysu Ata (2002), 402. dörtlükten hareketle eserin yazarının *İslâm* olduğunu açıkça ifade etmiştir. Araştırmamıza temel teşkil eden Argunşah ve Toparlı (2014) ise yukarıda belirttiklerimiz dışında daha başka dil ve tarih araştırmacılarının yorumlarına da yer vermesine karşın tarafsız kalarak yazar hususunda herhangi bir yorum yapmamışlar ancak kapsamlı bir araştırmayla ortaya koydukları incelemelerin baş kısmında yazarı *İslâm* olarak belirtmişlerdir.

Çalışmamızda yapılan araştırmalar doğrultusunda yazarın mürşîr ya da mürit olmasının yanında müellifin gerçek adı ya da mahlası kabul edilebilecek bir ifade olan “*İslâm*” namı kişinin Mu'înü'l Mürîd'in asıl yazarı olacağı hususuna kanaat getirmiş bulunmaktayız. Bu durum hem ihtiyatlı davranmaktan hem de yazarın 402. dörtlükte ifade ettiği ismin yok sayılmamasından kaynaklanmaktadır.

Araştırmamıza konu olan Mu'înü'l Mürîd'in yazılış itibarı ile öğretici bir metin olduğu münacat bölümünden hemen sonraki iman bölümünde göze çarpmaktadır. Eserin yazıldığı dönemden çok uzak olmayan bir tarihte İslâm'la şereflenmiş bir topluma günlük Müslüman yaşantısıyla ilgili bir çeşit el kitabı-cep kitabı şeklinde olduğu tasvir edilebilir. 407 dörtlükten oluşan eserde dörtlüklerin tümü aruz vezninin mütekarip bahrinde “feûlün/feûlün/feûlün/feûl” vezni ile dizilmiştir. Dönemin edebiyat tarzı göz önüne alındığında var olan aruz kusurları göze çoğu yerde çarpısa da çok büyük önem arz etmez. Eserle ilgili olarak araştırmamızın temelinde yer alan kaynak kitabımızda eser basit hatlarıyla şöyle tarif edilmektedir:

“Herhangi edebî kaygı gütmeksizin göçebe Türkmenlere günlük hayatta kullanılarak basit dinî bilgiler verilmek için yazılmıştır. Eserde dinî tasavvufî konular güzel bir Türkçeyle ve devir insanının anlayabileceği sade bir dille anlatılmıştır.” (ARGUNŞAH ve TOPARLI, 2014: 30)

Eseri, yazılış itibarı ve vezninin de işaret ettiği şekliyle Yusuf Has Hacıp ve Yükneklî Ahmet'in çizgisinde değerlendirmek mümkündür. Belki çok hacimli olmasa da konuları ve yazılış amacıyla öğretici tutumu ve tıpkı tasavvufa yeni katılan müritlere bir nutuk havasında olmasıyla Mu'înü'l Mürîd'i daha ziyade Atabetü'l Hakayık çizgisine yakın görebiliriz.

Eserin yazılışının altında yatan hikmeti ise eser sahibinin “*eşit bil amel kıl*” (MM, 151/405) ifadesinde açıkça görmekteyiz. İslâm, kendi tabiri ile karındaşlarına “dinlemesi-bilmesi-amel kılması” için bir eser oluşturmuştur. Bu sebeple de adını Mu'înü'l Mürîd koymuştur. Günümüzden yedi yüzyıl önce yazılmış bu eserde sadece yukarıdaki tek ifadenin bugün dahi ifade ettiği anlam ve kapsadığı alan düşünüldüğünde eserin güncelliği ve toplumu okuyuş kabiliyetini görmek mümkündür.

Eserde yer alan bölümler şöyledir: Allah'a yakarış, peygamberlerin selamlanması, namaz, abdest, tesettür, zekât, oruç, av-avlanma, alışveriş ve şeriat, tarikat, hakikat, en sonunda ise büyükleri hayırla yâd etme. Bilinen tek yazması Bursa Yazma ve Eski Eserler Kütüphanesi Genel no. 1605/18, tasnif no 297.3'te

kayıtlı Mecmuatü'r-Resail adlı yazmanın içinde 177a-202b yaprakları arasında bulunmaktadır. (ARGUNŞAH ve TOPARLI, 2014: 13)

Kelime varlığı bakımından kaynak kitabımızın araştırmacıları Argunşah ve Toparlı (2014) şunları ifade eder:

“Dizinde yer alan 1717 madde başının 800’ü Türkçe (%46), 727’si Arapça (%43), 112’si Farsça (%6,46), 4’ü Soğdca, 1’i Çince, 1’i Harezmcedir.” (ARGUNŞAH ve TOPARLI, 2014: 35)

İlk etapta bakıldığında yoğun Arapça etkisi Karahanlı dönemine nazaran hissedilmekle beraber din ve tasavvuf üzerine yazılı bir eserde çoğu kelimenin Türkçe oluşu da görmezden gelinemez bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinî tasavvufî kavramların uzun süredir İslam’la beraber topluma sirayet ettiği bir dönemde %46’lık grup azımsanamaz bir topluluk kabul edilebilir.

Yine dil olarak eklenecek önemli hususlardan biri olarak Karahanlı döneminden hemen sonraki bu dönemin en belirgin özelliğinin ilk kısımlarda da belirtildiği gibi Oğuz ve Kıpçak unsurlarının bir arada görülebilmesi özelliği gösterilebilir. Zaten bu dönemi Karahanlı Türkçesinden ayıran en önemli özelliğin bu olduğu bilinmektedir.

Kimi araştırmacılar eserin “*coşkunluktan uzak ve kuru*” (KÖPRÜLÜ, 2003: 312) bir görüntü çizdiğini belirtse de eserde çoğu yerdeki ifade şekilleri insanı hayrete düşürecek güzellikle karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda bahsedilen “*eşit bil amel kıl*” (MM, 151/405) ifadesinin günümüzde hâlâ güncelliğini koruyor olması bunun en güzel örnekleri arasında gösterilebilir. Yine birçok araştırmacı tarafından felsefî görüş ve düşüncelerin kavranılamayacak ve İslamî derinliğe ulaşılmamış görülen bu dönem için eserdeki tasavvufî kademelerin öğretildiği kısımlar bizce yadsınamaz bir derinliğe sahiptir. Öyle ki:

(...)
“*ḥaḳīkat köñül teg ṭarīkat ‘aḳıl*
Şerī ‘at erür bu vücūdun canı
cemād cānsızın ol ne işge yarar
ḳulaḳ mu eşitür bu köz mü körer”

*şerî 'at til ol bil tarîkat kulağ
hakikat bu köz teg kanı kim sor*

*şerî 'at bilip kasd kılıp sormak ol
tarîkat kirip rāst yörüp barmak ol
hakikat talib maṭlubınga tēgip
anıñ birle meclis tüzü kurmağ ol*

*şerî 'at resûl kavli tutğıl yörü
tarîkat resûl fî'li tutğıl yörü
hakikat ne ol tep eger sorsa-sên
resûl hâli ahvâli tutğıl yörü” (MM, 345-348)*

ifadelerine bakıldığında bugün dahi tasavvufun temelinde bulunan kavramlar üzerine yazılabilecek onlarca kibar sözden daha öğretici bir anlatım ile az söz ile çok şey anlatma sanatı çok açık görülebilmektedir.

Yukarıda bahsi geçen kısımda “*şeriata peygamber sözü, tarikata peygamber fiili, hakikate ise peygamber hâli-tavridır*” ifadesi ile “*şeriat olmadan cansız olan vücutta kulak duyar mı, göz görür mü*” ifadelerinin Yunus Emre’nin “*Şeriat tarikat yoldur varana, hakikat marifet andan içeru, evvel kapu şeriat*” derin anlatımından geri kalır yanı olmadığı belki fazlasının olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır.

Sonuç olarak araştırmamıza konu olan bu eserin din ve tasavvuf açısından günümüzün sığ, karmaşık felsefî öğretilerine nazaran derin ve içi dolu bir içeriğe sahip olduğu; ayrıca duru Türkçesi, kolay anlaşılabilirliği ve Oğuz-Kıpçak öğelerini beraber barındırması bakımından Türk dili adına büyük bir cevheri içinde barındırdığı söylenebilir.

İsim yapma eklerinin tespit edildiği, münferit olarak ekler bahsi üzerine ilk sayılabilecek çalışmamız haricinde başlı başına Mu’înü’l-Mürîd’i konu alan içerik, tıpkıbasım, dizin, çeviri ve transkripsiyon gibi konularda daha derin bilgiler içeren araştırmalar da mevcuttur. Bunlardan bazılarını dikkatlere sunuyoruz:

1. Ahmed Zeki Velidi [TOGAN], “Harezmde Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, *Türkiyat Mecmuası II*, İstanbul, 1928, s.315-345.

2. E. Bodrogligeti, “The Authorship and Sources of the Mu’înu’l-Murîd”, *Tractata Altaica*, Weisbaden, 1976, s.87-105.
3. Recep Toparlı, *Mu’înü’l-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay., Nu: 15, Erzurum, 1988.
4. Şih İslam Şeref Hoca Horezmî, *Mu’înü’l-Mürîd*, Çapa tayarlayanlar: Tarih İlimleri Kandidatı Nazar Halimov, Filoloji İlimleri Kandidatı Çabbarmemmet Göklenov, Filoloji İlimleri Doktoru Mıratgedi Söyegov’un redaksiyası bilen, Aşgabat, 1995.
5. Aysu Ata, “Recep Toparlı, Mu’înü’l-Mürîd, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay., Nu: 15, Erzurum, 1988, LXXII+287s.” , *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 10 Ankara, 1999, s.389-406. (Kitap eleştirisi)
6. Abid Nazar Mahadum, “Mu’înü’l-Mürîd Yazmasının Metin Dışı Türkçe, Arapça ve Farsça Kayıtları Üzerine” *İlmî Araştırmalar*, S. 21 İstanbul, 2006, 153-165.
7. A. Fehmi Karamanlıoğlu, Şeyh Şeref Hacı, *Mu’înü’l-Mürîd* (Transkripsiyonlu Metin – Dizin – Tıpkıbasım), Beşir Kitabevi, İstanbul, 2006.
8. Recep Toparlı ve Mustafa Argunşah, *Mu’înü’l-Mürîd*, İslâm, (İnceleme – Metin – Çeviri – Dizin – Tıpkıbasım), 2. Baskı, TDK Yay. Ankara, 2014.

II. İKİNCİ BÖLÜM

A. Yapım Ekleri

Dünya üzerinde konuşulan tüm dillerin kendi ifade tarzlarına uyarlanmış yapay fakat canlı ve işleyen kuralları olduğu gerçeği tüm dil araştırmalarının ulaştığı ortak sonuçlardandır. Bu bakımdan her dil, coğrafyasına ve mensubu olduğu milletin yaşayış ve karakteristik özelliklerine göre kendi iç dinamiklerini, işleyen sistemlerini ortaya çıkarmıştır. Tüm dil sistemlerinin ortak hedefine bakıldığında eşyaya hükmetmek adına isimleri kullandığı görülecektir. Bu durum, Kur'an-ı Kerim'de geçen "*alleme'l esma*" (Bakara Suresi, 31. Ayet) ifadesi dil üzerine mutlak bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır. Yaratıcının kurduğu düzende, dünyaya hükümdar olarak gönderilen insan, ilk olarak "*isimleri öğrenerek*" kendi yaşayışını ortaya koymuştur.

İlahî bir sistem olarak ortaya çıkan ve insanlığın her fiiline ayak uyduran dil, tarihî seyrinde kendi içerisinde değişimlere ve çeşitli ayrışımara gitmiştir. Bugün kullanılan her dilin kendi sistemi ve işleyiş şekli mevcuttur. Bu işleyişler kimi zaman farklılıklar doğurmuştur. Bahsi geçen farklılaşma yolunda etkili olan her sebep çeşitli bilim dallarınca binlerce yıldır araştırılmaktadır. İlkel Mısır'da, Roma'da, Çin'de ve hemen hemen tüm medeniyetlerde ilk çağlardan bu yana dil, sırlarıyla bir muamma oluşunu sürdürmüştür.

Bu bakımdan Türkçenin de tüm diller gibi eşyaya hükmetme adına kendi iç işleyişinin olduğu bir gerçektir. Bağlı olduğu Altay dil ailesinin akraba dilleri ve kendi lehçeleriyle mensubu olduğu topluma her konuda ayak uyduran Türkçe, eşyaya hükmetmede eklemeli bir dil olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendi kültüründen doğurduğu kelimelerin yetersiz kaldığı durumlar ve ifade şeklini kendine uydurmak kaydıyla kullanmak istediği fikirlerde yine kelimelerinden yıpranıp bozularak ortaya çıktığı düşünülen eklerini kullanma yoluna gitmiştir.

Türkçenin ifade gücünün altında yukarıda bahsi geçen eklerinin payı çok büyüktür. Binlerce yıllık Türk tarih ve kültürün bugün kaim olan tek varisi olarak Türkçeyi görmek mümkündür. Türk milletinin onlarca devletiyle yaşatmaya çalıştığı

medeniyette insanlar yıpranmış, sınırlar bozulmuş, coğrafyalar değişmiş ancak Türk dili daima güçlenmiş ve günümüz engin kabiliyetlerini kendinde bulmuştur.

Bahsedilen kabiliyet, Türkçenin tarihi seyrinde aranırken tarihleri yazılı dönem esas alınarak çok uzak sayılamayacak bir dönemden başlatmanın Türkçenin şahsına münhasır zenginliğine isnat edilemez bir hatadan ibaret olduğu tüm gramerciler tarafından dile getirilmektedir. Ancak bununla beraber yine ifade şekli itibarıyla eklerin önemli bir yer tuttuğu Türkçenin kuralları belirlenip sınırları çizilirken aceleci ve sığ kurallarla genel tabirler de gözle görülür bu zenginlikle bağdaştırılmaz bir hatayı işaret etmektedir.

Yukarıda bahsedilen hususlar göz önüne alındığında Türkçenin mücevheri kabul edilebilecek ekler, genel kabuller doğrultusunda iki temel başlığa ayrılmaktadır. Bu ayrımdaki ve alt başlıklardaki yanlışların tek tek belirtilmesi eldeki araştırmanın temelinde yatan amacı saptıracağından ekler ve özellikle yapım ekleri hususunda çeşitli görüşler aşağıda verilerek konuya birkaç keskin örnek dışında detaylı olarak girilmemiştir. Konu üzerindeki kavram kargaşası ve izahta var olan farklı görüşlerin detayı için aşağıda eserlerinden ek üzerine yorum ve itirazları verilen bilim adamlarının kaynakçada da belirtilen araştırmalarına başvurulabilir.

Günümüzde yapılan araştırmalarla birlikte çeşitli görüşler dile getirilse de genel kabuller doğrultusunda bilhassa genç neslin muhatabı eğitim öğretim mekanizmasında Türkçenin eklerinin yapım ve çekim olarak ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Kuramsal olarak eklere bakıldığında yapım ve çekim olarak ayrılan ve kendi içlerinde sınıflandırılmaya gidilen, birçok araştırmaya konu olan ekler ve özellikle konumuz olan yapım ekleri üzerine bazı gramercilerimizin görüşleri şu şekildedir:

“...isim ve fiil köklerine gelip onların anlamlarında sürekli bir değişiklik yaparak farklı kavramları karşılayan kelimeler yaratırlar. ‘Üretim ekleri’ adını verdiklerimiz de bunlardır. (Yurt-daş, yor-gun, göz-le-mek, yoruk-mak).” (BANGUOĞLU, 1974: 148)

“...ekler iki kısma ayrılır, köklerden gövdeler yapan ekler, kök ve gövdelere işleklik veren ekler. Bunlardan birincisine yapım ekleri, ikincisine çekim ekleri yahut işletme ekleri diyebiliriz.” (ERGİN, 2009: 122)

“Türkçede kelime kök ve gövdeleri doğal olarak ad ve fiil kök ve gövdelerine ayrılır. Ad kök ve gövdelerine getirilen ekler ile fiil kök ve gövdelerine getirilen ekler birbirinden farklıdır. Ayrıca bu ekler türettikleri kelimenin ad ya da fiil oluşlarına göre birbirlerinden ayrılırlar. Bu neden Türkçenin bütününde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de türetme için kullanılan dört ek türü vardır. Bunlar:

1. Addan ad türeten ekler
2. Addan fiil türeten ekler
3. Fiilden ad türeten ekler
4. Fiilden fiil türeten eklerdir.” (KORKMAZ, 2009: 31)

“Yapım eki (Alm. Formans, Bildungselement, Fr. affixe de formation, İng. derivational affix). Sözcüğün anlam ve çeşit bakımından ayrı bir nitelik kazanmasını sağlayan yeni öğeler oluşturmaya yarayan ek.” (VARDAR, 2002: 218)

“Sözcük kök ya da gövdesine getirilerek sözcüğün yeni bir kavram kazanmasını sağlayan ve sayıları çok olan eklerle 'yapım ekleri' denir.” (HATİPOĞLU, 1981: 11)

“Yapım ekleri, kelimenin anlamını ve sınıfını değiştiren morfeimlerdir.” (EDİSKUN, 1999: 101)

Bu ifadelerde görüleceği üzere eklerin tanımı basit hatlarıyla, öğretimini kolaylaştırıcı bir şekilde araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur. Bu tanımların belki de ekleri en iyi şekilde ifade ettiği de ortadadır. Ancak detaya inilerek gramer kitaplarında sayılan yapım eklerine ve verilen örneklerle bakıldığında kimi sorunların ve çelişkilerin görülebileceği de olasıdır. Örneğin bunlar arasında sayılabilecek sorunlardan biri yapım eki olarak tasnife dâhil edilen herhangi bir ekin tanımlardan yola çıkılarak ne kadar yapım eki özelliği taşıdığıdır. Yahut etkisi ve hizmetleri büyük herhangi dil araştırmacısının yapım eki kabul ettiği bir eki diğerinin tam olarak farklı bir başlıkta değerlendirmesi çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Konuyu somutlaştıracak olursak:

Hatiboğlu (1981), örneğin */-ıcı/* ekini açık bir şekilde yapım eki olarak gösterirken *-ki* ekinin bahsinde “*adların tamlayan durumlarından sonra kullanılır*” (HATİBOĞLU, 1981: 84) gibi bir ifade ile yapım veya çekim eki konusunda kesin ifade sunmadığı için yapım eklerinin sıralamada önceliğini temel alarak bakıldığında

-ki ekini hâl ekinden sonra gelmesi sebebiyle çekim eki başlığı altında değerlendirilmesi gerektiği yorumuna araştırmacıları yönlendirmiştir. Bunun aksine Banguoğlu (1974) eserinde /-ki/ eki konusunda “*Zaman ve yer yön zarflarına doğrudan doğruya geldiği hallerde -ki bir üretim eki sayılır*” (BANGUOĞLU, 1974: 184) diyerek eki yapım ekleri sınıfına sokmuştur. Korkmaz (2009) ise -ki ekini -da+ki şeklinde birleşik hâlde yapım ekleri sınıfına sokarken sade şekliyle kullanılan hâlini tanımlamada “*İyelik veya aitlik bildiren eklerden biri de -ki’dir.*” (KORKMAZ, 2009: 263) diyerek eki çekim ekleri başlığı altında değerlendirmiştir. Örnekteki konuyla ilgili daha derin bir incelemede bulunan Ertane Baydar ve Baydar (2004) bahsi geçen ek üzerine “... -ki eki bazı kullanımlarda geldiği isimlerden, zarflardan ve zamirlerden herhangi bir ismi temsil eden bir kelime/zamir türetiyorsa sıfat fiil ekleri de geldiği fiillerden zamir türetiyor olmalıdır.” (ERTANE BAYDAR ve BAYDAR, 2004: 46) yorumunda bulunarak örneğimize konu olan ekin bir yönüyle çekim, bir yönüyle de yapım eklerine benzediği dolayısıyla da bu başlıklardan ayrı bir kategoride değerlendirilmesi gerektiği fikrini ortaya atar.

Yukarıda tek örnekle somutlaştırılan bu çelişkili tutum Türkçenin diğer eklerindeki çelişkili ifadeler de göz önüne alınarak bakıldığında öğretim açısından öğreticilerin yaşadığı zorluğu da ortaya koymaktadır. Gramercilerin ekler konusunda ortak bir paydada buluşamadığı gerçeği hatta genel başlıkta adlandırmada yaşanan ‘türetme/yapım, işletme/çekim’ gibi görüş ayrılıkları ekler hususunun genel hatlarıyla özetlenebilecek bir konu olmadığını ortaya koymaktadır.

Konu üzerine son yıllarda işleve dönük sınıflandırmalar hız kazanmakla beraber araştırmacıların özellikle eklerin işlevlerine dönük tasniflerinde belli ortak noktalar görülse de isimlendirme ve içerikte kimi farklılıklar hâlâ mevcuttur. Özellikle konu üzerine 2016 yılında Türk Dil Kurumu bünyesinde gerçekleştirilen “Eklerin Sınıflandırılması Sempozyumu” çoğu mevzuda araştırmacıları ortak paydaya yönlendirme amacıyla karşımıza çıkmaktadır.

Türkçede yapım ve çekim eklerinin önemine bakılarak konu üzerine yapılan değerlendirmelerdeki çeşitli zıt ve karmaşık durumlar göz önüne alındığında eklerin işlev olarak tek tek ele alınması ve ortak bir çalışmayla Türk Dil Kurumu bünyesinde tek bir söylemin oluşturulması gerektiği bugünkü dil araştırmacılarının neredeyse tümünde müşterek düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yakın dönemde işleve dönük çalışmalara bakıldığında araştırmalar derinleştikçe ekler üzerine yeni düşünceler ortaya çıktığı görülecektir. Bunlar arasında tarihsel sıralamada ilk olarak Turan'ı (2000) görmekteyiz. IV. Türk Dil Kurultayı Bildirileri arasında yer alan çalışmasında yedi başlıkta sınıflandırdığı ekleri '*Yapım Ekleri, Çekim Ekleri, Fiilimsiler, Çatı Ekleri, Olumlu-Olumsuzluk Ekleri, Teklik- Çokluk Ekleri, Soru eki*' başlıkları altında belli kurallara göre incelemiştir. Bu çalışmalar arasında Zikri Turan'ın çalışmasından iki ay sonra yayımladığı işleve dönük tasnifiyle Delice (2000)'yi saymak mümkündür. Çalışmasında ekleri tıpkı Turan gibi yedi başlıkta ancak işleve dönük değerlendirmiştir. '*Genişletme Ekleri, Durum Ekleri, Kurucu Ekler, Dönüştürücü Ekler, Yapım Ekleri, Bütünleşik Ekler, Temsil Ekleri*' başlıklarını vererek yaptığı sınıflandırması, çoğu karmaşık duruma ışık tutması ve işleve dönük incelemesiyle ilk olması bakımından önemlidir. Yine eklerin bahsettiği şekillerde tasnif edilmesinin yararını "*Eklerin bu şekilde tasnif edilmesiyle Türkçenin öğretiminde karşılaşılan pek çok sorunun giderilebileceği düşüncesindeyim.*" (DELİCE, 2000: 17) ifadesiyle belirtmiştir. Yine bu çalışmalardan dört yıl sonra eklerin tasnif sorunuyla ilgili çalışmasıyla Gülsevin (2004) çalışmalarda yerini almıştır. Çalışmasında ekleri '*Türetme Ekleri, Tür Değiştirici Ekler, İşletme Ekleri, Kategori Ekleri*' adlarını verdiği dört başlıkta ele almıştır.

Konu üzerine yapılan bir diğer dikkate değer çalışma ise Başdaş'a (2006) aittir. Çalışmasında "*Bütün yapım ekleri, kelimenin türünde ve anlamında aynı oranda değişiklik yapmaz. Bütün çekim ekleri de her zaman ve sadece kelimeler arasında anlam ilişkisi kurmaz.*" (BAŞDAŞ, 2006: 5) ifadesiyle işlevlerinden hareketle üçüncü bir grup ekin, kendi ifadesiyle 'ara ekler' in varlığına işaret eder. Yine

çalışmasında eklerin yapım ve çekim olarak kesin çizgilerle ayırt edilemeyeceğini belirtmektedir. İşlev olarak yapım ve çekim eklerinin kesiştiği noktada bulunan ve kendi ifadesiyle ‘ara ekler’ olarak tanıttığı ekleri şu şekilde sıralamıştır:

- “• İsim-fiil ekleri
- Sıfat-fiil ekleri
- Zarf-fiil ekleri
- Çatı ekleri
- Olumsuzluk eki (-mA)
- Çokluk eki (+IAr)
- Eski yön gösterme eki (-GArU)
- Eski vasıta eki +(I)n
- Eşitlik eki +CA

Yukarıda başlıklar halinde sıraladığımız eklerle, benzer fonksiyonları tespit edilen başka ekler ilave edilebilir.” (BAŞDAŞ, 2006: 5)

Tüm bu çalışmalar günümüz araştırmalarına temel teşkil etmesi bakımından büyük öneme sahiptir. Yine yukarıda belirtilen çalışmalar, yapım ve çekim eklerini beraber ele alan çalışmalardır. Bunlara ek olarak sadece yapım eklerini araştırma konusu olarak seçen araştırmalar da mevcuttur. Bunlar arasında Avcı (2008), 41 madde ile sıraladığı yapım eklerini anlam olarak ele almıştır. Çalışmasının sonucunda yapım eklerinin anlam olarak incelenmesinin önemini şu şekilde ifade etmektedir:

“Yapım eklerinin bu şekilde cümle içinde eklendikleri kelimelere kattıkları anlamlara göre gruplandırma denemesi bir başlangıçtır. Bu türden gruplandırmaların sınırını dildeki anlam zenginliği belirler Bu şekilde anlam grupları ya da anlam havuzları oluşturmak suretiyle sınırlı olan yapım eklerinin anlam zenginliği kazanmasına bir süreklilik sağlanabilir. Bu süreklilik, tarihe mal olmuş edebî eser olma özelliği taşıyan eserler ve sözlü kaynakların taranmasıyla önce eklerin anlam özellikleri tespit edilir. Bu şekilde oluşturulacak anlam gruplamaları dilimizin canlı, işlek yapışma uygun ve zengin bir gruplandırma özelliğinde olacağı için bunlar her dönemin bilim, kültür ve sosyal alanlarının ihtiyacına yetecek ve hitap edecektir.” (AVCI 2008: 17)

Yapım ekleri üzerine bir diğer çalışma ise Gedizli (2012)’ye aittir. Çalışmasının sonucunda eklerin Türkçe dilbilgisi kısmından ayrı olarak ‘ek bilgisi bölümü’ ile öğretilmesi gerektiğini ve isim yapan eklerin sayısının 154 olduğunu

belirterek bütüne oranla bu oranın 3/4'e tekabül ettiğini ancak işlevsel olarak bunlardan yeterince yararlanılamayışını sorgulamıştır.

Ekleri işlevsel olarak yapım ve çekim olarak ikiye ayıran bir diğer çalışmada ise Kara (2007), çalışmasının sonucunda yapım ekleri üzerine yaptığı değerlendirmeler sonucunda fiilimsileri çekim eki olarak kabul etmiş ve /+da+ki/ ekinin bitişik ya da ayrı olsun yapım eki olamayacağını belirterek /+lı/, /+lık/, /+sız/ eklerinin hem yapım hem de çekim eki olabildiğini bunların aynı ekler olmadığını savunmuştur.

Tüm bu araştırmaların ışığında, eldeki bu tez çalışmasının inceleme bölümünde Mu'înü'l-Mürîd'de tespit edilen isim yapma ekleri işlevlerine göre değerlendirilerek hâlâ tartışılmakta olan yapım eklerine özellikle kelime türetmede en büyük payı elde tutan isim yapma eklerine farklı bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır. Eserde geçen belirli eklerin örnekleri ve işlevleri dikkatlere sunulurken *çatı ekleri*, *fiilimsi ekleri*, *olumsuzluk eki* gibi ekler geleneksel bakışla değerlendirilmemiş; bu tür ekler, *tür değiştirici ek* olarak kabul edileceğinden araştırmamızda inceleme dışı bırakılmıştır. Özellikle konu dâhilindeki *fiilimsi eklerinin* yalnızca kalıcı isim yaptığı kullanımlar incelemeye dâhil edilmiştir.

I. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A. İnceleme

1. İsimden İsim Yapma Ekleri

1.1. /+agu/

zekāt ottuz uydā buzaġu érür
taķı kırķda tana ħüküm bu turur
bir artmışda tana bahāsındın on
ülüş biri törtde birini bérür (124/217)

Dörtlüğün birinci dizesinde geçen ifadede buz(GÜLENSOY, 2007: 189)+ /+agu/ kelimesi Türkiye Türkçesinde de kullanılmakta olan yeni doğmuş sığır yavrusu anlamına gelmektedir. Anadolu ağızlarında çeşitli şekillerde karşımıza çıkan ifadede bulunan ekin günümüzde işlek olmadığı bilinmektedir. Zeynep Korkmaz (2009: 153) ekin /+a-/ ve /-gI/ ekinin kaynaşmasıyla oluşmuş ve /+agi/>/+ay/>/+ey/ değişimine uğramış bir ek olduğunu belirtir. “kuzey, güney, güvey” gibi ifadelerde bu değişimin görüldüğünü belirtmiştir. DLT’ye bakıldığında bu ekle oluşturulan buzaġu ifadesine benzer olarak “takagu: tavuk ve horoza verilen ad, bukagu: hırsızların ellerine vurulur, kıragu: soğuk gecelerde gökten düşer, keregü: kışlık ev.” (ATALAY, 1985: C. I 446-447) gibi ifadeler görülmektedir. Burada özellikle DLT’de geçen “buzaġu tılı” ifadesi önemlidir. Sıçan gibi küçük bir hayvan diye belirtilen ifadede buzaġu ifadesinin küçültücü bir işlevinin olduğu görülecektir. Bu bakımdan kalıcı bir isim yapmanın yanında tür değiştirici bir işlevinin olduğu söylenebilir. Yine “bukagu” gibi alet ismi yapmasının yanında ekseri “tavuk, buzaġı, tuşagu: atın ayaġına köstek vurma zamanı.” gibi hayvancılık terimlerinde rastlanmaktadır.

Bahsi geçen ekin eklendiği sözcüğün kökü üzerine düşünüldüğünde Ergin’in (2009) incelemesinde geçen “buka: boġa” ifadesiyle ilişkili olduğu varsayılarak ‘buzaġu’ ifadesi “küçük boġa” anlamında düşünülebilir. Bu düşünceye ilaveten Derleme Sözlüğüne bakıldığında Anadolu ağızlarında kelime yerine bıcık, biçik,

büçük gibi küçültme ekli ifadelerin ziyadesiyle yer bulması ortada küçültülen bir kavramın olduğunun bir işareti kabul edilebilir.

Hatiboğlu (1981) da ekin birleşik bir ek görünümünde olduğunu belirterek yukarıda verilen örneklerden farklı birkaç örneğin yanında benzer olarak sadece “*kırağı*” ifadesini göstermiştir. Verdiği diğer örnekler arasında “*kazağı: kazmaya yarayan alet, köseği: ateş veya köz çekmek ya da karıştırmak için kullanılan aygıt*” (HATİBOĞLU, 1981: 24) gibi örneklerde ise kendisinin de belirttiği üzere isimden fiil yapma eki olan /+a-/ ile fiilden isim yapma eki olan /-gı/ eklerini görmekteyiz. Bu açıdan bu örneklerin bahsi geçen /+agu/ ekine verilebilecek örnekler olup olmadığı tartışılabilir.

Esasta bu ekin iki ekten bir birleşme olup olmadığı konusu eski Türkçede üzerine geldiği yapıların tam manasıyla fiil ya da isim olup olamamalarının tartışma konusu olmasındandır. *Buka: boğa* (ERGİN, 2009) ve *buzagu* ifadelerinin aynı kökten türedikleri ihtimalinin daha yüksek olduğu düşünüldüğünde *buzagu* ifadesinin bu- fiil kökünün isim yapma eki olan /-z/ ekini alarak “*gö-z, sö-z*” şekillerindeki gibi isim gövdesi olduğu varsayıldığında Hatiboğlu’nun verdiği örneklerin /+agu/ ekine örnek teşkil etmediği fikri ortaya çıkacaktır. Ancak ilk yazılı metinlere gidildiğinde Tekin’in (2003) isim yapma ekleri arasında /+agu/ ekini belirtmediği de görülmektedir. Aynı eserde “*üçagü: ‘tabgaç oguz kıtan buçagü kabış(s)ar kaltaçı biz (T12-13) ‘Eğer Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar birleşirse biz (çaresiz) kalırız.’*” (TEKİN, 2003: 132) ifadesiyle /+agu/ ekinin topluluk sayıları oluşturduğunu belirtilmiştir.

Eren (1999) ise etimolojik sözlükte *buzagi* ifadesinin kökü için “*En akla yakın görüşe göre, buzağı buza-, buz- ‘böğürmek’ kökünden -ğu, -ğı ekiyle türetilmiş bir türevidir.*” (EREN, 1999: 65) yorumunda bulunmuştur. Bu görüş doğrultusunda bahsi geçen /+agu/ ekinin isimden isim başlığı altında değil, fiilden isim başlığı altında değerlendirilmesi gereği doğar. Yine bu görüşten hareketle sayıları türetmek yerine geçici birliktelik ilişkisi kuran /+agu/ eki ile /+a-/ ve /-gu/ ekinin birleşmesiyle oluştuğu düşünülen +agu ekinin farklı işlevde olduğu görülecektir.

İşleve dönük bakıldığında MM’de sadece tek örnekte rastlanan ve kendi başına ya da iki ekin birleşmesiyle oluşmuş bu ekin hayvancılık terimleri yaptığı ve bunlarda küçültücü bir etkisinin olduğu ayrıca alet isimleri yapabildiği, yine DLT’de geçen “*buzagu tılı*” ifadesinden hareketle kelimeyi sıfat kategorisine sokabildiği görülmektedir. Yine Tekin’in (2003: 132) yapım ekleri arasına sokmayarak topluluk sayıları yaptığını belirttiği bu ekin sadece bu işleviyle yapım ekleri arasında değerlendirilip değerlendirilmeyeceği tartışılabilir bir konudur. “*buzagu*” ifadesindeki ek ile “*üçagü*” ifadesindeki ekin aynı vasıfta olmadığı aşikârdır. Bu bakımdan farklı bir işlev olarak sayılara da gelebilen bu ekin sayılara geldiği zaman geçici bir birliktelik ilişkisi kurduğu, ‘birlikte, beraber’ gibi bir anlam kattığı ve kalıcı isim yapmadığı görülmektedir.

1.2. /+ak/

şerī ‘at tarīkat hakīkat öjin

tēyü bilmegil oş eşit söz sojin

*hakīkat **başak** teg tarīkat olun*

şerī ‘atnı bilgil bu oknuñ yünin (142/344)

Dörtlükte geçen ifade okun demirden ya da tutmayı kolaylaştırıcı bir maddeden yapılmış başı, temreni anlamında kullanılmıştır. Ek için Ergin (2009), işlek olmayan ve küçültme anlamı katan bir ek yorumunda bulunmuş ve “*top-ak, sol-ak, baş-ak, ben-ek*” (ERGİN, 2009: 176) örneklerini vermiştir. Banguoğlu(1974) ise “*Bunların Eski Türkçede canlı -gek küçültme adlarından kaldıkları anlaşılıyor (başgak, buçgak, tamgak). Dilimizde bu ek türlü adlar bırakmış olmakla beraber işlek değildir.*” (BANGUOĞLU, 1974: 173) değerlendirmesinde bulunmuştur. Korkmaz (2009) ve Eckmann (1988) da ekin küçültme bildirdiğini belirtmektedir. Orhun Türkçesinde kullanıldığı alana bakıldığında Tekin (2003), ekin “*çorak: tuzlu, kuru toprak ve irkek<irk(koç)+ek*” (TEKİN, 2003: 80) ifadelerinde görüldüğünü belirtir.

MM’de geçen bir diğ er kullanım  rneği ise şudur:

* g rse de **kısraķ** zek t yok turur*
taķı bar taķı yok riv yet  r r
im m-ı mu ‘az am sir c l-ver 
 zindin bu  kki riv yet k l r (125/227)

dörtlükte geçen *kısraķ* ifadesi *henüz doğum yapmamış at* anlamındadır. Eren (1999) söz c ğ n kökü için ‘*kısır*’ kelimesini işaret eder ve gelen ekin küçültme eki olduğunu belirtir. Kullanım olarak bu ekin *kısraķ* ifadesinde *kısra* benzeyen anlatımına sahip olduğu da düşünülebilir. Zaten Korkmaz (2009) eserinde ekin küçültme işlevinin yanında benzetme anlamı da katabildiğini belirtmiştir.

kaçan kim m r d şeyh  atınga k l r
* adem kılsa sol yan **ya aķ** n  kılar*
*ta kı barmışında bu sağ yan **ya aķ***
kim alın bile  a  a secde bolur (135/291)

Bu dörtlükte ise dikkat edilmesi gereken ifade ‘*ya aķ*’ ifadesidir. Kullanım olarak sağ yanına oturmak şeklinde çevrilemez çünkü dörtlükte geçtiği üzere *sağ yan ya aķ* ifadesi sağ yanın tarafı, cenahı, yönüne oturmak anlamında kabul edilmelidir. Bu bakımdan *ya aķ* ifadesi taraf, cenah anlamında yeni bir kavram türettiği söylenebilir. Araştırmaya kaynak eserde Argunşah ve Toparlı (2014) /+ak/ ekinin bahsinde ekin sadece ‘*başak*’ ifadesinde geçtiğini belirtmiş, ‘*kısraķ ve ya aķ*’  rne lerinden söz etmemiştir. İşlev olarak bakıldığında araştırmacıların ortak kanaatinde olduğu gibi ekin MM’de geçen ‘*başak*’ ifadesinde küçültme anlamının olduğu görülmektedir. Aynı ekin ‘*kısraķ*’ ifadesinde ise Korkmaz (2009)’ın belirttiği üzere benzetme ilgisi kurduğu anlaşılmaktadır. Ancak ‘*ya aķ*’ ifadesinde ek başlı başına yeni bir kavram türetmiştir. Bu bağlamda MM’de ekin    ayrı işlevine rastlanıldığı söylenebilir. Kimi araştırmacılar bu ek başlığı altında ‘*tamak*’ (MM, 127/241) ifadesini de bu ek  rne leri arasında saymaktadır ancak bu ifadeye eldeki

çalışmada sözcüğün *tam-* (*damlamak* GÜLENSOY, 2007: 264) kökünden geldiği kabul edilerek fiilden isim yapma ekleri bahsinde değinilecektir.

1.3. /+An/

ķamer pāre boldı işāret bile
ķatıķ taķa ma ķeldi ķatında tile
taķı bilgil ensāri oĝlanları
ōlūp bāz tirildi munı keķ bile (96/34)

Dörtlükteki ifadede *ensāri oĝlanlar* ifadesi *ensarın çocukları* anlamındadır. Ek için Gabain (1988) “*Sadakat (Vertrautheit) ifadesi ve kuvvetlendirme (nadiren; yahut eski çokluk ?) bildirir.*” (GABAİN, 1988: 44) yorumunda bulunarak ‘eren, oĝlan ve örten(alev, alevler)’ örneklerini vermiştir. Korkmaz (2009) ekin baĝlılık, güçlendirme ve çokluk görevinde kullanıldığını bildirilmiştir. Tekin (2003) ek hakkında fikir belirtmemiş sadece yağır+ān<yāgrān(kestane rengi) örneğini vermiştir ancak /+an/ ekini ayrıca çokluk başlığı altında da saymış ve Moĝol kökenli çokluk eki olduğunu belirterek ‘ārān’ örneğini vermiştir. Banguoĝlu(1974)’nun ek için daha detaylı inceleme yaptığı söylenebilir. “*Eren, oĝlan, kızan, köken, kolan, ķiten, belēn, sapan, tūmen, yemķen, köķen, gözen*” örneklerini sıralayarak “/+an/ ve /+ek/” ekleri arasında “...*ek küçültme adları tarzında eski bir küçültme ekinin mahsulleri gibi görünür.*” diyerek paralellik kurmuştur (BANGUOĝLU, 1974: 174). Bu benzerlik için ‘oĝlan/oĝlak, köķen/köķek’ örneklerini verirken ekin çokluk deĝil de topluluk anlamı kurabildiğini belirtmiştir. Yine Banguoĝlu (1974) bahsedilen küçültmenin *sevgi, tercih ve takdir* anlatımları yoluyla *berkitme* ve *büyültme* anlamları taşıdığını belirtir.

MM’de geçen /+an/ ekli bir diĝer ifade ise şöyledir:

munuķ, birle mü ’min bolur bu ķiķi
bu cümle ěren hem bu cümle tiķi
velī ķel ēķitgil ayā āķil ēr
nētegler kerek bilgü mü ’min işi (93/15)

Dörtlükte geçen ‘*ëren*’ ifadesi erkekler anlamındadır. Bu ifadenin erkekler anlamına sahip olduğu devamında gelen ‘*tîši*’ ifadesinden çıkarılmaktadır. Banguoğlu(1974) belirtilen bu ayrımı incelemesinde özellikle vurgular. Burada *er*-fiil köküne fiilimsi eki olan /-en/ ekinin gelerek kalıcı isim yapan anlatımın kastedilmediğı bilinmelidir. Zaten bu, dize anlamından rahatlıkla ayırt edilebilmektedir.

‘*ëren*’ ifadesinde geçen /+en/ ekine dair farklı bir yorum ise Hacıeminoğlu (1996)’na aittir. Ekin birleşik bir ek olduğunu belirterek “*Ekin isimden fiil yapan -a / -e eki ile, fiilden isim yapan -n ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Mesela "er" isminden basamak kelime olarak er-e- "erleşmek, yiğitleşmek" anlamında bir fiil yapılmış olabilir. Oradan da -n ile "yiğit" anlamında biraz daha kuvvetli isim türetilmiş olabilir.*” (HACIEMİNOĞLU, 1996: 14) yorumunda bulunmuştur. Bu yorumuna ‘*ëren*’ ifadesinin yanında ‘*oğlan*’ örneğini de vermiştir.

Tüm bu açıklamalara ek olarak MM’deki şu ifade dikkate değerdir:

mübārek nefesdin ‘ibāret açıp
tümen *türlüg ilhām cevāhir saçıp*
tarīkat yolında çın-oğ müctehid
özi erdi sansız hicāblar kēcip (148/385)

Buradaki ‘*tümen*’ ifadesi bin anlamındadır. Bu dörtlükte tıpkı DLT’de görülen “*tümen türlüg*”(ATALAY, 1985: C. I 402) anlatımı görülmektedir. Gülensoy (2007), ifadenin Türkiye Türkçesinde kullanımını ‘pek çok’ anlamında olduğunu, tıpkı Hacıeminoğlu’nun (1996) belirttiğı gibi “/+e-/ ve /-n/” eklerinin birleşmesinden oluşan ekle türediğini belirtmiştir. MM’deki bir başka kullanımında ise ‘*tümen*’ ifadesinin Gülensoy’un (2007) belirttiğı üzere Orta Türkçedeki ifade tarzı görülmektedir:

*şükür hamd ilāhī **tümen** miñ saña*
müsülmān muvahhīd yarattıñ maña

ëlig tutğuı-sën arıg bir ü bar

tutulmuşda kayu katıg bir muňa (91/1)

Bu dörtlükte *tümen miñ* ifadesi DLT’de geçtiğı şekliyle kullanılmasına karşın burada DLT’de olduğı gibi “*bin kere bin*” anlatımının olmadığı ve *tümen* ifadesinin tıpkı Korkmaz (2009) ve Banguoğlu (1974)’da belirtilen kuvvetlendirici bir şekilde kullanıldığı görölmektedir.

Bu açıklamalarla birlikte MM’de üç ifadede görölen /+an/ ekinin işleve dönük izahına bakıldığında ‘*tümen*’ ifadesinin tek başına kullanımlarda bir sayı bütünü’nün topluluk anlamında yani bin-on bin/pek çok anlamlarına gelen türemiş bir ifade tarzı görülürken aynı ifadenin bir başka sayı ile kullanıldığı durumlarda kuvvetlendirici etkisinin olduğı söylenebilir. Eserde geçen ‘*eren*’ ifadesinde er/yiğit köküne gelen, ‘*oğlan*’ ifadesinde ise evlatlar anlamı veren çokluk bildirici bir ekin varlığından söz edilebilir. Bu bağlamda Tekin (2003)’in belirttiğı Moğolcadan gelen çokluk ekinin izinin bu örnekte görüldüğü söylenebilir. Sonuç olarak ekin başlı başına türetici, kuvvetlendirici ve çoğaltıcı etkileri olduğı MM’deki bu üç ifadede görölmektedir.

1.4. /+Ar/

namāzda kişi şekge tüşse birer

eger ilki érse anı hod buzır

üküş tüşse buzmağ harac bolur ol

bilig birle anı şerī ‘at tüzer (109/121)

Dörtlüğün birinci dizesinde geçen ‘*birer*’ ifadesi bir paylaşma anlamı taşımaktadır ancak dörtlüğün çevirisine baktığımızda şüpheyeye düşen kişinin namazda ne konuda şüpheyeye düştüğü açıkça söylenmemektedir. Bahsi geçen şüphenin ilkinde namazı kendinin bozması gerektiğini ama hep oluyorsa bu şüpheyeye, namazı bozmanın fazladan bir sarf-harcama olacağı belirtilmiş. Burada çevrilirken açıkça yer bulmayan ifade ‘*birer*’dir. Bu ifadenin rekât ifadesini karşılama olasılığı yüksektir. Argunşah ve

Toparlı (2014) çevirilerinde şüphenin rekât konusunda olduğunu, dörtlükte geçmemesine karşın çevirilerinde ifadeye yer vererek ortaya koyarlar. Bu bakımdan rekâtların *birer birer* olmasından ötürü bu ifadenin *rekât* ifadesini karşıladığı yorumu yapılabilir. İfadenin ekine baktığımızda Korkmaz (2009) eki asıl sayıları üleştirme sıfatı yapan bir ek olarak göstermiş ve bütün sayılara gelebildiğini belirtmiştir. Ergin (2009) ise işlekliliğini tam olarak belirttiği ekin asıl sayılardan dağıtma sayı isimleri yaptığını belirtmiştir. Yine eserinde ekin hece bölünmesinden ötürü /+şar/, /+şer/ şeklinin olduğunu belirtmiş ancak MM’de bu ekin tek örneği yukarıdaki dörtlükte belirtilen şekliyledir. Tekin (2003), Eckmann (1988) eserlerinde yapım ekleri arasında eki göstermemişlerdir. Gabain (1988) ise ekin geldiği sayıları üleştirme sayıları başlığı altında değerlendirmiş ve yapım ekleri arasında yer vermemiştir. Ekin tam olarak türetme işlevinde olup olmadığı uzmanlarda fikir birliği olmadığından günümüzde tartışılan bir konu durumundadır. Korkmaz (2009)’ın da belirttiği üzere ek, sayıları sıfat yapmak görevindedir. Tüm sayılara getirilebilen bu ek sayılardan yeni bir kavram ortaya çıkarmamaktadır. Bunlarla beraber MM’de görülen şekli itibarıyla ‘*birer*’ ifadesi *rekât* kavramını karşılıyorsa burada gramercilerin aksine sayı köküne gelen ekin yeni bir kavram yaptığını söyleyebiliriz. Bu kesin ve destekleyici örneklerle sahip olmasa bile burada ekin sıfat yapmadığını görmekteyiz. Bundan ötürü bu kullanımda üleştirme ekinin geldiği ‘*birer*’ ifadesinin dinî bir kavram olan rekât ifadesini karşılama olasılığı da yüksektir çünkü MM’de fasıl başı olan bu dörtlüğün ardındaki dörtlüklere baktığımızda rekâtın şaşırılması ya da nasıl kılınması gerektiğini belirten ifadeler yer almaktadır. Bununla beraber yine MM’de geçen iki örnekte ise ekin yine aynı kök üzerinde farklı bir yönü görülmektedir:

*bilig bilmiş üçün ‘alimler **birer***
öñinler cahil tēp tekellūf kırar
bilig bildi ērse bu mūsā tēg-ok
cahil tēse bolmas hıızır tēgtūr ēr
(150/394)

hazarda seferde seherde niyāz
*münācāt bile muñ **birer** vaktā nāz*
İdi hazretinde bolup kırb tamām
ayur ērdi tūn kūn İdi birle rāz
(150/400)

Aslında bu ifadeler yukarıda olası olarak sayılan ‘*rekât*’ ifadesini karşıladığı ihtimalini zayıflatmaktadır. Çünkü burada kullanılan anlamın ‘*bazen*’ ifadesini karşıladığı görülmektedir. Yine de bu anlatımlarda eki dilciler türetme eki olarak belirtir ancak temelde ‘*yeni bir kavram türetmeyen üleştirme işlevi*’nde olmadığı açıktır. Bundan ötürü ekin MM’de görülen ve üleştirmeden farklı bu diğer işlevinin sayı isminden yeni bir kavram türettiği söylenebilir.

1.5. /+çI/

Türkiye Türkçesinin en işlek eklerinden biri olan bu ek MM’de iki yerde geçmektedir. Korkmaz(2009) ek için ‘meslek eki’ tabirini kullanmıştır. Eserinde “*Adlara gelerek bir nesneyi, bir işi veya bir sanatı kendisine meslek uğraşı olarak seçmiş olanları gösteren adlar türetir.*”(KORKMAZ, 2009: 41) ifadesiyle birçok işlevi arasında ekin bu işlevini ilk olarak saymıştır. Türkiye Türkçesinde ünlü ve ünsüz uyumlarına riayet ederek gelen bu ekin MM’de ünsüz uyumuna uymadığı görülmektedir.

eger bolsa muntêg êkinçi kaçan
bolur bölneki sekkiz uçmağ cinân
tamâm irtifâ ‘ı ididin öñin
kişi kılma bolmas şıfat hem beyân (133/277)

Birinci dizede kullanılan ifade ‘*çiftçi, ekin eken kişi*’ anlamındadır. Kullanım itibari ile meslek ismi yaptığı görülmektedir. Banguoğlu (1974) ek için “*Bu ek dilimizin en verimli üretim eklerinden biridir. En eski ve esas işleyişi adlardan kılıcı adı (nom d'agent) yapmaktır.*”(BANGUOĞLU, 1974: 162) demektedir. Ergin (2009) de esas işlevin meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yapmak olduğunu belirtmiştir. MM’deki şekliyle ekin burada meslek ismi yaptığı söylenebilir. Eserde çiftçi anlamında Harezmi Türkçesinde sık rastlanabilen ‘*tarıgçı*’ ifadesinin kullanılmaması önceki dörtlüklerde geçen ekip biçme işleminden yorumlanabilir. Burada bahsedilen ekip biçme ‘*ibret tohumları*’ ekmektir. Bir nevi burada mecaz anlam mevcuttur. Daha özel bir anlam taşıyan bir ifade ortaya koymak adına ve işin sürekli

devam ettiği bildirmek için bu ‘ekinçi’ şeklinin seçildiği düşünülebilir. Eserde ekin bir diğer kullanımı ise şu şekildedir.

*buzulsa yunuğ yunğu hāli revān
yunuğ birle turmak ulaşı āmān
İdi hazretinde **cefaçı** bolur
yunuğsuz keçürse kişi bir zamān (104/85)*

Buradaki kullanımda ise ekin yine /+çı/ şekli ile geldiği görülmektedir. Ses uyumlarına uymama hususu Gabain (1988)’in belirttiği üzere ekin Moğolca olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu kullanımda ise işlev olarak Banguoğlu (1974)’nın da belirttiği üzere Arapça ve Farsça türlü şekilleri Türkçeleştirmede kullanılmıştır. ‘cefaçı’ ifadesi ‘cefa^{kâr}, cefa çeken’ anlamındadır.

Argunşah ve Toparlı’nın (2014) incelemelerinde eke örnek olarak verilen dörtlük yanlış işaretlenmiştir. Onların belirttiği dörtlükte ‘ekinçi’ ifadesi ‘ikinci’ anlamındadır. Bu eke MM’de belirtilen iki yer dışında başka bir yerde rastlanmamıştır.

Günümüzde bu ekin tüm işlevleriyle gramerciler tarafından kesin olarak yapım eki kabul edilmesine karşın farklı fikirler sunanlar da vardır. Özellikle Baydar (2016); Banguoğlu’nun (1974) saydığı ekin alışkanlık sıfatları yapma işlevini ‘pilavcı, uyucu vb.’ kullanımlarda tam olarak yapım eki işlevinde olmadığını, bu gibi kullanımlara sahip ekin bu işleviyle tür değiştirici ek olduğunu belirtmiştir.

1.6. /+çuk/

MM’de ünlü ve ünsüz uyumuna uymadan gelen bu ek bu şekli ile bir örnekte görülmektedir. Ek için Korkmaz (2009) “...adlara ve sıfatlara küçültme, pekiştirme, sevgi ve acıma ifadesi katan bir ektir.” (KORKMAZ, 2009: 42) der.

*yüz altun zekātı bu êkki buçuk
yégirmi takı beş miñinde açuk
ğafillerğa hırş u emel azdurur*

besā baḡsa ‘ömri iñen kısaçuk (119/187)

Burada kullanılan şekli ile ifade ‘çok kısa’ anlamındadır. Banguoğlu (1974) ekin günümüz kullanımı için “-cik aslında çekim eki olarak adlara ve sıfatlara gelen vurgulu bir küçültme ekidir.” (BANGUOĞLU, 1974: 164) demektedir. Bu açıdan ekin yapım veya çekim eki olarak herkesçe kabul edilen ortak söylemi bulunmamaktadır. Ergin (2009) ekin gelişimi için “-cık, -cik, -cuk, -cük eki Eski Türkçede yoktu. Bu ekin Türkçede eskiden beri görülen ve kendisinin bir eşi olan -cak, -cek ekinden türemiş olduğu anlaşılmaktadır.”(ERGİN, 2009: 164) yorumunda bulunur ve eş olarak gördüğü /+cak/, /+cek/ ekinin günümüzde yapım eki işlevinin gittikçe kaybolduğunu ve ‘ailecek, çabucak vb.’ örneklerinde görülen çekim eki işlevinin yaygınlaştığını belirtir. Yine bu ekin yukarıda belirtilen /+cak/ ekiyle eş olma durumu düşünüldüğünde MM’de geçen şu ifadeler önemlidir:

zıkir birle awğa idmiş it işi
bıçak tæg bolur ol arıgsız tişi
bu ins [ü] perî kullukındın yæg ol
İdi yıgmışındın yığılsa kişi
(97/41)

ürünj üzre nürdın bitilmiş bitig
okıp uksa bolmas munı köp tétik
yonar mu ayıtğıl bıçak öz özin
nêçe bolsa edğü bilenmiş yétig
(140/330)

Gabain (1988) küçültme bildiren /+çak/ eki bahsinde “bıçak, bıçak: ‘çaki’ (bı: ‘bıçak’)” (GABAİN, 1988: 43) örneğini vermiştir. Dörtlüğün ikinci dizesinde geçen ‘bıçak’ ifadesi bu açıdan /+çak/, /+çuk/ ekine örnek olarak gösterilebilir. Dörtlükte yer alan sözcüğün kökü üzerine Tekin (2004) “bičäk, bıç-(kesmek) ’tan değil, bi’den gelir.” (TEKİN, 2004: 526) yorumunda bulunur. Bu iki yorum haricinde Gülensoy (2007), bıç- fiilinin de coğrafyasını göz ardı etmemek gerektiğini belirtmiştir. Argunşah ve Toparlı (2014) incelemelerinde bıçak ifadesinin kökünü bıç- fiili kabul etmişlerdir. Bunlardan hareketle ‘bıçak’ ifadesinin kökü ‘bı: bıçak’ olarak kabul edildiğinde üzerine gelen ek küçültme eki olarak kabul edilecektir. Bu yorumlara ek olarak yine de burada Eski Türkçede küçültülmüş bir ismin günümüzde anlam olarak genişleyerek kendi başına küçültme anlamı taşımayan bir kullanımının olduğu

söylenebilir. Tabii *biç-* fiil kökünü de göz ardı etmemek adına eldeki araştırmada fiilden isim yapma ekleri arasında da '*bıçak*' örneği verilecektir.

1.7. /+dAş/

İsimlere gelerek onlara beraberlik, aynılık anlamı katan bir ektir. Korkmaz (2009) ortaklık bildiren ad ve sıfatlar türeten ek olarak tanımlamıştır. Tekin (2003) Eski Türkçede ekin *kadaş* ve *kagadaş* <ka: aile ifadelerinde görüldüğünü belirtmiştir. Bu görüşlerden çok farklı olarak Gabain(1988) ekin *-da hâl ekinin üzerine iş 'eş'* kelimesinin gelmesiyle oluştuğu yorumunda bulunmuştur. MM'de ekin yalnızca bir örneğine rastlanmıştır.

özinge bu til birle vaşf aymakım

erür bī-edeblik velī baymakım

ata zikri birle himāyet tutup

karındaşlar ara sözüüm yaymakım (150/401)

Dörtlükte geçen '*karındaş*' ifadesi Eski Türkçede görülen ve *kadaş* sözcüğünün daha detaylandırılmış hâli olmakla beraber tasavvufî bir kavramdır. Ekin ilk olarak görüldüğü hâli ile *kadaş* kelimesi *aynı evin mensubu* anlamındadır yani *evdeş* şekliyle çevrilebilir. Oysa *karındaş* sözcüğü aynı karından olan anlamındadır ve bu ikisi birbirinden farklıdır. Günümüzdeki *kardeş* anlatımının esas şekli olarak kabul edilebilir. MM'de geçen şekilde ise tasavvufî bir kavram söz konusudur. Aynı tarikatın mensupları *yoldaş-karındaş-ahi-ihvan* anlamındadır. Ekin verdiği anlam itibarıyla Gabain'in (1988) belirttiği husus dikkate alındığında ekin geldiği isimlerde yeni bir sözcük oluşumundan bahsedilemeyeceği açıktır. Sadece hâl ekli bir sözcük ile 'eş' ifadesinin birleşiminden oluşan bir birleşik kelimenin varlığı söz konusu olmaktadır. Yine zamanla *karındaş* ifadesinin kardeş şekline dönüşerek ünlü uyumuna aykırı bir ilerleyiş göstermesi bu ihtimali kuvvetlendirir durumdadır.

1.8. /+dUz/

“İşlevi kesin olarak bilinmeyen ölü bir ektir.”(KORKMAZ, 2009: 47) Eski Türkçede çok görülmeyen bu ek, günümüzde de birkaç kelime dışında örneği yoktur. MM’de yalnızca *kündüz* sözcüğünde rastlanır:

*tutuş tünle **kündüz** seherde niyāz*
tamām bülbül ötmüş tég-ök bolsa yaz
tekellüf salıban tevāzu’ bile
yörügli haqīkat aytıban mecāz (149/390)

Korkmaz (2009)’ın da belirttiği üzere ekin işlevi konusunda örneklerin azlığından herhangi yorum yapılamamaktadır. Ancak ek için Korkmaz (2009)’ın verdiği örnekler arasında yer alan ‘*yıldız*’ ifadesi yine aynı eserinde fiilden isim yapan /-(A)z/ eki bahsinde de vermiştir. Yine Korkmaz (2009)’ın /+duz/ eki bahsinde örnek verdiği *kunduz* kelimesi üzerine Gülensoy (2007) daha farklı bir tespitte bulunarak ifadenin kökünü *kun*-(soymak) fiili olarak belirtmiştir. Bu açıdan bakıldığında ek çoğu gramerde bulunmamakla birlikte ek üzerine yorum yapanların birbirleri arasında hatta kendi içlerinde tutarlı tespitler yapamadığı görülmektedir. Sonuç olarak ekin *kündüz* ifadesinde ‘/+de-z/ ?’ şeklinde birleşik bir yapısının olduğu yorumunda da bulunulabilir.

1.9. /+gA/

Eski Türkçe ve günümüzde çok az kelimeye yer alan ekin MM’de tek örneği vardır. Gabain (1988) ekin yönelme hâli eki ile aynı görüntüde olduğunu belirterek ‘*başka, türkâ: daima*’ örneklerini vermiştir. Tekin (2003) ve Korkmaz (2009)’da eke rastlanmamıştır. MM’de geçen şekli şu şekildedir.

*sēniñ maqsudun sēndin **özge** neñ ol*
oşol maqsudunğa bu nīstlik mēñ ol
kimün bolsa mēnlik mēñi bolmağay
tilek bir ve-līkin hicāb yüz miñ ol (142/341)

Ergin (2009) eki, iki kelimedede ‘*donmuş*’ olarak tarif etmiş ve işlev olarak ‘*ekin kök dışındakini ifade etmek*’ olduğunu belirtmiştir. Hacıeminoğlu (1992) ise yukarıdakilerin aksine MM’de de geçen ‘*özge*’ ifadesinin ‘*öz*’ isim köküne ‘*/+i-/*’ ve ‘*/-k-/*’ fiil yapma eklerinin gelerek ‘*başkasından farklı görmek*’ anlamına gelen bir fiilden türediğini belirtmiş, aynı durumun ‘*başka*’ ifadesi için geçerli olduğunu savunmuştur. Ancak burada bahsedilen ‘*başık- ve özik-*’ fiillerinin isim olmak için tarihî seyirde Korkmaz (2009)’ın da belirttiği üzere ‘*doğa, süre, dize, evre*’ gibi ifadelerde geçen, zarf fiil ekinden örnek alınarak Cumhuriyet dönemine ortaya çıkan ‘*/-A/*’ ekini alması gerekmektedir. Tabii bu kalıplaşmaların ‘*kese, çevre, oya, sapa vb.*’ (KORKMAZ 2009: 68) gibi eski kelimelerde de görülebilir olması Hacıeminoğlu (1992)’nın savını güçlendirmektedir.

1.10. */+gU/*

Ek, Korkmaz (2009), Ergin (2009), Gabain (1988)’de geçmemekle birlikte Tekin (2003)’de *ädgü, başgu, năgüdă* sözcükleriyle örneklendirilmiştir. Ekin MM’deki örneği şu şekildedir:

nê mênlik saña yêr bulup yêtge-sen
özünni unutma yana bitge-sên
laîf têp imin bolma kaḥḥâr İdi
eger kaḥrî belgürtse ol n’êtge-sên (98/51)

Dörtlükte geçen ‘*belgürt*’ ifadesine köken olarak bakıldığında Gülensoy (2007)’da *bel* (*işaret, im*) kelimesini görmekteyiz. Tekin (2003) bu ekin nitelik adları türettiğini belirtmiştir. Bu açıdan ‘*belgü*’ ifadesi nitelik olarak pekiştirilmiş bir görüntüdedir. Bu açıdan ekin pekiştiren ve kuvvetlendiren bir işlevinden bahsedilebilir. Ancak bu işleviyle tam ve müstakıl yeni bir kelime türetip türetmediği hususu kesin olarak belirlenemez. MM’de geçen şu ifade ise işlev olarak daha farklıdır:

*bu ma 'şük tapa bil sên-ök közgü-sên
hacet yok ajunni telim kezgü-sên
açılmaķ kerekse saña bu beyân
sivallahdın özüñ tamām üzgü-sên (146/370)*

Dörtlüğün birinci dizesindeki 'közgü' ifadesinin karşılığı 'ayna'dır. Buradaki kullanımın işlevine bakıldığında ekin isimden yepyeni bir kavram türettiği görülecektir. Yine Gülensoy (2007) ekin köz/göz isim köküne geldiğini belirtmiştir. Ancak buradaki kullanım ileride değinilecek olan fiilden isim türeten /-GI/ eki ile eşya ismi türetmesi bakımından benzer bir kullanıma sahiptir. Gabain (1988) ise 'közgü' ifadesinin 'közün-/görün-' fiilinden geldiğini belirtmiştir. Bu bakımdan ekin bu işlevi itibarıyla fiilden isim yapma ekiyle aynı olup olmadığı da tartışmaya açıktır.

1.11. /+(U)k/

Ek tıpkı /+ak/ eki gibi benzerlik ilişkisi kurarken küçültülerek oluşturulan bir benzerlik olduğu için diğer ekten ayrılır. MM'de üç örneği mevcuttur. Ergin (2009) ekin benzerlik bildirdiğini belirtirken 'topuk, kabuk, kovuk ve bebek' örneklerini verir. Korkmaz (2009) ekin küçültme anlamında sadece yansımalı köklere geldiği yorumunda bulunarak 'çıkırık, gıcırık ve kıtırık' örneklerini vermiştir ancak belirtilen bu işleve MM'de geçtiği şekillerde rastlanmamıştır. Tekin (2003) ise Orhun Türkçesinde sadece 'ilk: birinci olarak < iI: ön' kelimesinde geçtiğini belirtir. Argunşah ve Toparlı (2014) ekin ünsüzle biten kelimelerde eke bağlayıcı ünlü olarak düz ünlü yerine yuvarlak ünlü geldiğini belirtirken ekin MM'de iki örneği olduğunu belirtmişlerdir. MM'de ekin görüldüğü yerler şunlardır:

*biri yüzni yumaķ ékinçi éliñ
tutuş tirseki birle yumaķ biliñ
üçinç başķa mesh ét taķı törtilenç
adaķnı **topuķ** birle yup rāst kılıñ(101/70)*

Dörtlükte geçen 'topuķ' ifadesi günümüzde de kullanılan anlamıyla karşımıza çıkmıştır. Vücutta bir bölgeyi ifade ederken benzerlik ilişkisi kurularak yeni bir terim

üretilmiştir. '*Topa benzemek*' yahut '*küçük top*' anlatımından hareketle vücutta bir bölgenin ismini işaret ederek karşımıza çıkan '*topuk*' ifadesine işlev olarak küçültme ve benzetme anlamı katan bu ek yeni bir kavram oluştururken geldiği kelimeyi yeni ve farklı bir kavramı ifade edecek şekle dönüştürmesi bakımından türetme eki kabul edilebilir. Yukarıda da belirtildiği üzere Ergin(2009) ekin örnekleri arasında yine aynı kelimeyi göstermiştir. MM'de geçen bir diğer kullanım şu şekildedir:

melāmet muhib köñli tiryākı ol
eğer taşlasalar bu hoşraķı ol
velī nefşge rāhat kerek 'izz ü cāh
ķahir ķıl aña şeytan ortakı ol (139/319)

Bu dörtlükte geçen '*ortak*' ifadesi günümüz şekliyle aynı anlamı taşımaktadır. Sözcüğün köküne bakıldığında Gülensoy (2007) kelimenin kökü olan *or-* fiiline '*-tuk*' ekinin gelmesiyle Eski Türkçe bir ifade oluştuğunu belirtmekte ancak aynı eserinde *or-* fiilini '*delmek, delik açmak*' olarak göstermektedir. Bu da bu kelimedeki fiilimsi ekinin kalıcı isim yaptığı görüşünü ortaya çıkarırken bu fikrin anlam olarak '*ortak*' ifadesini ne ölçüde karşıladığını tartışmaya açar. Aynı eserde yine Gülensoy (2007) bir başka maddede '*ortak*' ifadesine son ek yani */+k/* eki gelmeden bir önceki hâli kabul edilebilecek '*orta*' ifadesinin kökünü *or* (merkez, yer) olarak belirtmiş ve */+t/* yapım ekinin üzerine */+a/* yön ekinin gelerek bu kelimenin oluştuğunu savunmuştur. Ancak bu şeklin kabulü bahsi geçen ekin bir türetme eki olup olmadığı sorununun ortaya çıkarır çünkü eklerin sıralamasında yapım ekinden önce bir çekim ekinin varlığı söz konusudur. '*Orta*'nın '*ortak*' ifadesinin */+k/* ekinin gelmesinden bir önceki şekli olması daha muhtemeldir. Bu konuda bir başka kökenbilimci Eren (1999) ise bahsi geçen ifade için "*Türkçe ortu (> orta) sözünden -k ekiyle yapılmış bir türev olduğu anlaşılıyor.*" (EREN, 1999: 310) demektedir. Birçok fikir ortaya atılabilecek bir ifade olan '*ortak*' ifadesinde sadece '*orta*' şekline bakılarak dahi sonundaki ekin bir türetme işlevi olup olmadığı yine tartışılabilir ve burada küçültmekten ziyade bir çoğaltma ekinin varlığı söz konusu olabilir. Yine Eren (1999)'in belirttiği üzere Tatar Türklerinin '*urtak*' yerine '*urtaş*' ifadesini kullandığı görülmektedir. Bu da sözcüğün kökünün *or* (merkez, yer) ifadesi olarak kabul eden

görüşü destekler niteliktedir. Tüm bunlardan hareketle sözcük üzerinde yapılabilecek olası ek tahlilleri şu şekilde gösterilebilir:

1. *Or-* (delmek, delik açmak) */-tuk/* (kalıcı isim yapmış bir fiilimsi eki),
2. *Or* (merkez, yer) */+t/* (denkleştirme eki) */+ak/* (Başlık1.1’de bahsi geçen ek çoğaltma işlevinde)
3. *Or* (merkez, yer) */+t/* (denkleştirme eki) */+a/* (yön eki: GÜLENSOY, 2007: 631) *+k*(Başlık1.11’de konu başlığı olan ek, aynılık-beraberlik-benzerlik işlevi)

Bu üç tahlilin de söz konusu */+k/* ekinin tam bir türetme eki olup olmadığını sorgulatabilecek bir görüntü çizdiği söylenebilir. Yukarıda belirtilen üçüncü tahlil göz önüne alındığında bir önceki örnek olan ‘*topuk*’ ifadesindeki küçültücü bir benzerlik işlevi yerine burada */+k/* ekinin ‘*ortak*’ ifadesinde küçültme yapılmadan oluşturulan bir benzerlik işlevinde olduğu görülmektedir.

MM’de geçen ve söz konusu eke örnek olabilecek son kullanım ise şu şekildedir:

biliñ kimge uymağ kerek ilk munı
sêni uyduruban yoritür köni
ħakîkat bilür ħağ velî tég nişân
bu ma ‘nîdin ilür eşitgil yöni (136/303)

Buradaki kullanımda ‘*ilk*’ ifadesinin ‘*birinci, önce*’ anlamında kullanıldığı görülmektedir. Tekin(2003)’in “*ilk: ilk, birinci olarak < il: ön ; karş. ilgärü:ileri*” (TEKİN, 2003: 82) diyerek örneklediği, MM’de de geçen bu kullanımı söz konusu ekin örnekleri arasında işlev itibarıyla sayma gereğini doğurmuştur. Buradaki kullanımda ‘*ön*’ ifadesini temsilen daha daraltılmış bir ifade görülmektedir. Bahsedilen kullanımda */+k/* ekinin küçültme işlevinden bahsedilebilir. Ancak bu küçültme tıpkı ‘*topuk*’ örneğinde olduğu gibi benzerlik/temsil işlevini de taşımaktadır. ‘*İl+k*’ ifadesinde ‘*ön*’ü temsilen küçültülmüş bir ifadenin kastedildiği söylenebilir. Bu açıdan Argunşah ve Toparlı (2014)’nın da örnek olarak saydığı

'*topuk ve ortak*' ifadelerinden farklı olarak '*il+k*' kullanımını da konu içerisinde belirtmek gerekir.

1.12. /+lA/, /+lAg/ (</+lA-g/)

Ekin, isimden fiil yapma eki olan /+la-/ ile fiilden isim yapma eki -g ekinin birleşmesinden oluştuğu açıktır. Türkçede /+la/ şekliyle isim yapan bir ek bulunmaz. Aslında birleşik bir ek olan bu ekin isimden isim yapma ekleri başlığı altında değerlendirilmesi de bir noktada gereksiz görülebilir. Ancak bazı ifadelerin kökün üzerine gelen /+la-/ isimden fiil yapma eki ile günümüz Türkçesinde tam karşılık bulamaması bu birleşik eki kimi araştırmacıların başlı başına isimden isim yapma ekleri arasında bir başlıkta ele almasına sebep olmuştur. Korkmaz (2009) ekin birleşme bir ek olduğunu açıkça belirtir. Ergin (2009) ekin /+la/ şekliyle '*yayla ve kışla*' kelimelerinde görülen ve işlek olmayan bir isimden isim yapma eki gibi görüldüğünü ancak ekin işlek bir isimden fiil yapma eki olduğunu belirtirken '*yayla, kışla*' örneklerinde kelime sonunda yer alan /-g/ isim yapma ekinin düştüğünü ekler.

Ekin geldiği ifadelerde köke ait bir yer adı yaptığı görülmektedir. MM'de görüldüğü şekillerde yer adı yapma işlevinin dışında belirli bir vakit-süre anlatımını da meydana getirdiği görülmüştür. MM'de geçen örneklerden biri şöyledir:

*têweler taş **otlağ**da yayı kışı*
nişāb bolsa bergey zakātın kişi
münülmes ma 'îşet üçün işlemes
nişāb bilgü oşbu tēwede beşi (122/204)

Bu dörtlükte geçen '*otlağ*' ifadesi *çayır, otlak* anlamındadır. Ot isim köküne gelen /la-/ isimden fiil yapma eki ve /-g/ fiilden isim yapma ekiyle yeni bir isim meydana gelmiştir. Yukarıda bahsi geçen ve kimi araştırmacıların bu eki müstakil bir başlıkta almasının *otlag* ifadesi için geçerli olamayacağı görülmektedir çünkü bu kullanımda *ot* ismi /+la-/ fiil yapma ekini üzerine aldığı anda anlamlı bir kullanım

oluşturabilmektedir. Bu sebeple bu kullanımın /+lag/ eki diye eklerin birleşiminden oluşan müstakil bir ekle oluşturulduğu konusu tartışılabilir.

Günümüzdeki kullanımına bakıldığında ifadenin aynı eklerin geldiği ‘yayla ve kışla’ ifadelerinin aksine sonundaki /-g/ yapım ekini kaybetmediği ve ‘otlak’ şeklini koruduğu görülmektedir. Bu açıdan ekin asıl şeklini görebilmek açısından MM’de geçen bu örnek önemlidir. İşlev olarak bakıldığında ekin başlı başına bir ek olmaması nedeniyle sondaki /-g/ fiilden isim yapma ekinin işlevini görmekteyiz. Bu da, bu kullanımda geldiği fiilden yer ismi yapmıştır.

MM’de geçen ve işlev olarak daha farklı görülebilecek bir başka kullanım ise şu şekildedir:

*taķı b r aŗa hem muŗa yanaŗu
n  e bolur anda k   in sanaŗu
vel     le yatsıŗ ek     de Şek
t   er bolsa rek ‘at n  teg yanaŗu (110/125)*

Dörtlükte geçen ‘   le’ ifadesi g n  m   ‘   le’ ifadesiyle aynı anlamdadır. İslam esaslarında be  vakit farz olan namazın vakitlerinden biri olan bu ifade, Arapçada *zahir/z   r* kavramının Türkçe bir anlatımla dilimizde kullanılması açısından önemlidir. İfadenin k   ne bakıldığında ‘  : zaman’ kelimesi g r   r. ‘   le’ ifadesinde kimi araştırmacıların /+lAg/ ekini m  stakil bir başlıkta ele almasını doŗuran sebeplerden birinin yer aldıŗı s  ylenebilir.       bu kullanımda /+la-/ ve /-g/ eklerinin bir araya gelmesinin sebebi     le anlatımında tam olarak anlamlandırılmamaktadır. Yani     le anlatımının anlam itibarıyla zamanla- fiiliyle nasıl bir baŗlantı içerisinde olduŗu konusu kimi araştırmacıların /+lAg/ ekini m  stakil bir başlıkta deŗerlendirme gereŗini doŗurmu tur. Ancak bu kullanım, anlam olarak ‘görüşülen, bilinen ve yaşanılan zaman’ anlamında kabul edilebilir       Arapça bir ismin yerini tutması için oluşturulmuş bu anlatımın Arap dilinde *z   r/zahir* (    en namazı): görüşülen, bilinen anlatımıyla aynı anlamı ta ıdıŗı g r   lecektir. İfadede sıkıntılı g r   lebilecek ikinci husus ise ifadeye bakıldığında sondaki /-g/ fiilden isim yapma ekinin d   mesidir:     le<     . Bunun izahı için

günümüzde kimi kullanımlarda görülen, çoğu kullanımda ise kaybolmuş /-g/ ekinin *ödle* ifadesinde erken dönemde kaybolmasının karıştırılması muhtemel *ödleg* (*zaman*) ifadesiyle anlam farkını oluşturmaktan kaynaklandığı söylenebilir.

Argunşah ve Toparlı (2014) araştırmalarında '*ödle*' ifadesini /+lAg/ ekinin örnekleri arasında değil farklı bir madde başlığı altında /+lA-/ eki arasında göstermişlerdir. Ancak yukarıda belirtilen durum göz önüne alındığında Türkçede sadece /+lA-/ şeklinde bir isim yapma ekinin olamayacağını ortaya koymaktadır. Bu kullanımın aslında /-g/ fiilden isim yapma ekinin kaybolmasından kaynaklanarak oluştuğu söylenebilir. Yukarıdaki izahın sonucunda yine '*ödle*' anlatımında da bu durumun geçerli olduğu görülecektir. Ancak bu son ekin kaybolmasının doğal yolla değil de yeni bir anlam çıkarmak ve anlam karışıklığını gidermek adına kasıtlı olarak 'kaybedildiği' düşünülebilir.

İşlev olarak bakıldığında '*yayla, kışla ve otlag*' kelimelerinin aksine burada /+lA-/ ve /-g/ ekinin birleşmesiyle kurulan ve daha sonra /-g/ ekinin kaybolduğu *ödle* ifadesinde eklerin bir yer adı değil de *zamansal olarak kısıtlanan bir dilim, bölüm* oluşturduğu görülmektedir. Bu işlevin ise Arapça '*zühr/zahir: öğlen vakti*' kullanımını karşılamak adına oluştuğu söylenebilir. Ancak kelimedeki anlamın yer, mekân adı yapmadığı ve zamansal bir yönünün bulunduğu görülse de *ödle* ifadesi belli bir zaman dilimi içerisinde ayrı bir yer yapması bakımından '*yayla, kışla ve otlag*' anlatımlarındaki işlevinden tamamen bağımsız olmadığı görülecektir.

MM'de geçen ve eke örnek teşkil edip etmeyeceği kesin söylenemeyen bir kullanım daha mevcuttur:

zekât bil farîza namâz rûze tæg
*zekât bërse maldın tümen **ķurla** yæg*
yëgirmiden êksüp buçuķ bërmeki
fütûhı bu êkki cihân mülki tæg (119/186)

Bu dörtlükte geçen '*ķurla*' ifadesini Argunşah ve Toparlı (2014) /+la/ yapım ekine örnek olarak belirtmişlerdir. Anlam olarak ifade '*kez, kere*' anlamındadır. '*Tümen ķurla*' şeklindeki kullanım '*bin kere, bin defa*' şeklinde günümüz Türkçesine

çevrilebilir. Yine Argunşah ve Toparlı (2014) kelimenin kökü için herhangi yorumda bulunmamaktadır. Bu ifadenin isimden fiil yapan /+lA-/ ve fiilden isim yapan /-g/ ekinden oluştuğunu belirtmek şu hâliyle belli bir dayanağa sahip değildir. Ancak üzerine yapılabilecek yorumlardan biri ifadenin “*kur: kuşak, kemer*” (ATALAY, 1985: 324) köküne eklenen /+la-/ ve /-g/ ekleriyle oluştuğudur. Bu şekliyle ifadenin *kur (kemer, kuşak)* kökünden /+la-/ ekiyle: *dönmek, dolaşmak* ve en son /-g/ ekliyle: *defa, kere* anlatımına ulaştığıdır. Böyle bir kullanıma köken bilgisi sözlüklerinde rastlanmadığı gibi DLT’de rastlanmaz. Bu bakımdan bir diğer yorum şu şekilde olacaktır: Eski Türkçede sıkça rastlanan, zarf fiil ekleriyle kalıplaşmış ‘*takı, yana/yine*’ gibi bağlama ve ilgi kelimelerinin varlığı bilinmektedir. Bahsi geçen *kurla* ifadesinin tıpkı bu kullanımlarda olduğu gibi “*kur-: kurmak, germek, toplamak*” (GÜLENSOY, 2007: 570) fiil köküne gelen /-l-/ çatı eki ile *kurıl-* şekline ve en son /-a/ zarf fiil eki ile *kurıla/kurla: toplanarak kurularak, eklenerek: kere* anlatımına ulaşılmıştır.

Sonuç olarak yukarıdaki ifadelerle beraber birinci yorumda yapım ekleriyle yeni bir kelimenin türediğinden, ikinci yorumda ise /+lA-g/ ekine örnek olamayacak bir zarf fiil ekinin varlığından söz edilebilir. Bu bakımdan kesin bir sonuca ulaşmak bu kelime için zordur.

1.13. /+II/, /+IU/ (< /+IIG/, /+IUG/)

Ekin tüm isimlere gelip sahiplik anlamı yükleyerek onları sıfat kategorisine soktuğu bilinmektedir. MM’de birçok yerde geçmektedir. Asıl şekli olan /+IIG/, /+IUG/ haricinde MM birkaç yerde günümüzde şekliyle /+II/, /+IU/ biçiminde görmek mümkündür. Ekin sonunda yer alan -G sesinin düşerek günümüz hâlini alması özellikle Batı Türkçesinde ekin bu son şeklinin yoğun görülmesine bakılarak Harezmi dönemine ait bir Oğuzca özellik olarak kabul edilebilir. Bu dönüşümün başlangıcı olarak Harezmi dönemini görmek mümkündür. Çünkü kimi kullanımlarda aynı kelimeye hem /+IUG/ hem /+IU/ şekliyle gelmiştir: *türlü/türlüg* vb.

Eckmann (1988) ekin /+lik/, /+luk/ ekiyle karıştırılabildiğini ve ekin “bulunma aitlik ve münasebet” (ECKMANN, 1988: 34) yaptığını belirtir. Hacıeminoğlu (1996) ek için “Genellikle üzerine getirildiği isimleri sıfat yapan bu ek, bugünkü yazı dilimizdeki -lı/-li eklerinin karşılığıdır. Türkçe ve yabancı asıllı kelimelerin üzerine getirilebilmektedir.” (HACIEMİNOĞLU, 1996: 15) demektedir. Gabain (1988), “Bir şeyle teçhiz edilmiş olmayı bildirir; ekseriya sıfat yapar.” (GABAIN: 1988: 44) diyerek ekin Moğolcadaki /+lik/ ekiyle benzer olduğunu bildirir. Tekin (2003) ise ek için “Sahip olan anlamında sıfatlar türetir.” (TEKİN, 2003: 83) yorumunda bulunur. Günümüz kullanımında Ergin (2009) işleklik derecesini çekim eklerine yakın olarak tarif ettiği ek için “Esas fonksiyonu aslında sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktadır. Bu yüzden sıfat eki diye anılır.” (ERGİN, 2009: 159) der.

Yorumlarda görüldüğü üzere ekin tüm bahislerinde ‘sıfat’ ifadesi geçmektedir. MM’de yer alan kullanımlarına da bakıldığında ekin ismi sıfat kategorisine soktuğu görülmektedir. Bu bakımdan ekin tam bir isim yapma eki olup olmadığı bugün tartışılmaktadır. Örneğin Delice (2000) eki, yapım ekleri arasında değil, “dönüştürücü ekler: sıfata dönüştürücü ekler” (DELİCE, 2000: 230) arasında gösterir. Turan (2000) ise eki yapım ekleri arasında sınıflandırmamış, “olumlu-olumsuzluk ekleri” adında yeni bir başlığı işaret etmiştir. Yine Gülsevin (2004) bahsi geçen ekle birlikte birçok ekin ne ölçüde kelime türettiğini sorgularken /+II/, ekini “tür değiştirici ekler” başlığı altında sözlüklere madde başı olabilecek yeni bir kelime türetmeyen ek olarak sınıflandırmıştır. Kara (2007) ise ekin bazen yapım bazen çekim eki olduğu görüşündedir, bunu ayırt ederken yerine başka öge getirilip getirilmemesine bakılması gerektiğini belirtir.

Ekin MM’de geçen kullanımlarına bakıldığında birçok ifade görülmektedir:

<i>aḍaḵ tizge tēgrū bileki başı</i>	<i>kamug türlü tā ‘at tamām şüret ol</i>
<i>açar bolsa ma ‘zūr qarabaş kişi</i>	<i>taḳı şıdḳ u iḥlāş aṇa sīret ol</i>
<i>karın arḳa tiz birle örtmek kerek</i>	<i>çın-oḳ muṇ niyāz cān ‘ibādet vüçūd</i>
<i>eger bolsa bende ne türlüg tişi (101/72)</i>	<i>bile bulsa ḥil ‘at ḳabūliyyet ol (140/326)</i>

Dörtlüklerde geçen “*türlü-türlüg: türlü*” ifadeleri günümüz kullanımıyla aynı anlamı taşımaktadır. Ekin hem günümüz şekli hem de eski kullanımı iki farklı dörtlükte karşımıza çıkmaktadır. Dizelerdeki anlam itibarıyla ekin “*ne türlü kadın - tüm türden itaat*” şeklinde “*tür*” isim köküne gelerek kelimeyi sıfat yaptığı anlatımlar görülür. Yukarıda da belirtildiği üzere ekin burada yeni bir anlam ortaya konduğu söylenemez. Ekin, ismi sadece sıfat kategorisine geçirmiş olduğu görülmektedir. Bu kullanımlar haricinde Argunşah ve Toparlı (2014) ekin hem /+IU/ hem /+IUG/ şeklinin görülebildiği bir başka örnek için *körklü-körklüg* anlatımlarını verir ancak burada durumun *türlü-türlüg* ifadelerindeki gibi olmadığı görülmektedir:

köñül birle taşdık ü ikrār-ı til
çın-oğ érse sınağ ‘amel körklü kıl
tiliñde şehādet köñilde yaqān
‘amel birle īmān tamām boldı bil
(94/20)

kılıkılarda körklüg tevāzu’ érür
tevāzu’ bile baht sa ‘ādet yörür
şerī ‘at tarīkat haqīkat yolu
tekebbür tekellüf bırakmaq turur
(149/393)

Birinci dörtlükte geçen *körklü* ifadesi *güzel/görüntüsü olan/görülmesi* anlamındadır. Ekin kelimeye tür değiştirirken bu şekli ile kelimeyi sıfat değil de zarf kategorisine geçirdiği görülür, kelimeyi vasıf ismi yapmıştır. Yine bu anlatımda kelimenin aslında sıfat iken peşi sıra gelen ismin düşmesiyle tek başına zarf işlevini üstlendiği sezilebilmektedir. Yani ‘*körklü şekilde/hâlde*’ demek yerine sadece *körklü* denmiş ve vasıf ismi olan bu ifade zarf işlevini de üstlenebilmiştir.

İkinci dörtlükte geçen *körklüg* ifadesindeki ek, Eckmann (1988)’ın da uyardığı konu olan /+IUK/, /+IUK/ ekiyle karıştırılmıştır. Çünkü burada birinci dize “*davranışlarda güzellik alçak gönüllülüktür*” şeklinde günümüze çevrilmelidir. Bu şekliyle ekin aslında bu kullanımda /+IUK/ eki olduğu açıktır. Argunşah ve Toparlı (2014) dizeyi “*davranışların güzeli tevazudur*” şeklinde belirtmişlerdir. Ancak dize herhangi ilgi ve iyelik eki koyularak değil de tam olarak çevrilerek anlama bakıldığında çeviri yazıda yazımın *körklüg* şeklinde değil *körklük* şeklinde yazılması gerekir.

MM’de geçen ve eke örnek teşkil etmesi bakımından kesinliği şüpheli bir başka ifade şu şekildedir:

*berāt ottuzınçı tüninde kamuğ
kerek çıksa taşğa kiçig hem **uluğ**
oruç ayı izdeyü sünnet erür
resül sünnetinge bu ten cān yuluğ (116/164)*

Dörtlüğün ikinci dizesinde geçen *uluğ* ifadesi günümüz Türkçesinde *ulu*, *büyük*, *yaşlı* anlamındadır. Sözcüğün kökü için Gülensoy (2007) ‘*ul: temel*’ ifadesini işaret eder. Kökün üzerine gelen */+lug/* ekiyle *temelli*, *güçlü*, *sağlam* anlamı oluşturulduğu görüşü muhtemeldir. Ancak bu fikir doğrultusunda burada kök için *ul* ifadesinden önce *u-* : *muktedir olmak* fiilinin bulunduğu ve ifadenin bu fiilden tıpkı *til<ti-l* ifadesinde olduğu gibi */-l/* yapım ekininden türeyerek */+lug/* ekini alıp sıfat olmadan önceki *ul*: *güç/temel* anlamına ulaştığı söylenebilir. Bu bakımdan Argunşah ve Toparlı (2014)’nın kök olarak işaret ettiği *ul* ifadesi kesin olarak kök kabul edilemez. Yine de bu şekliyle ifade, */+IIG/*, */+IUG/* eki başlığı altında değerlendirmeye engel değildir. Ancak ifadenin */(U)g/* fiilden isim yapma ekiyle oluşturulması da ihtimal dâhilindedir. *Ulug<u-l-(u)g*: *güç edinmiş, gücü elinde tutan* şeklinin kabul edilmesi hâlinde bu örnek */+IUG/* eki başlığı altında değerlendirilemez. Yahut */+IUG/* ekinin aslında */-l-/* ve */-g/* eklerinin birleşimiyle oluşmuş olabileceği de ‘*uluğ*’ örneğinden hareketle mantıklı bir izah kabul edilebilir.

MM’de geçen ve ekin işlevine aykırı olmayan, yorumlanmasında farklı görüş sunulmayan diğer şekiller şu şekildedir:

“*tilge **bağlığ** yemin*” (131/264) : *dile bağlı yemin*,

“***borçluğ yuluğluğ***” (126/230) : *borçlu (kimse), fidyeli (köle)*,

“***bitiglig** turur*” (143/349) : *yazılıdır*,

“***icazetliğ** erse revā iktidā*” (136/304): *icazetli ise uyabilir*,

“*bu yanlıĝ inābet irādet berip*” (145/359) : *bu şekilde/gibi* tövbe ve irade kılarak,

“*şüpheligidin ırakrak turur*” (139/323) : *şüpheliden* daha uzaktır,

“*mürīd şeyhni yazuklu tēp bilmegü*” (134/290) : mürid, şeyhini *günahkâr* deyip bilmesin.

Bu örneklerin tümünde ek ismi sıfat kategorisine sokmuştur. Bu bakımdan ekin MM’de isimden yeni bir isim yaptığı şekline rastlanmadığı söylenebilir. Görülen tüm şekillerde ek, ismi sıfat yapan yani ismin sadece türünü değiştiren bir işleve sahiptir.

1.14. /+IUK/, /+IUK/

İlk yazılı metinlerden günümüze çok işlek olarak görülen bir ektir. Harezmi Türkçesinde ve dolayısıyla MM’de fazlasıyla karşılaşmaktadır. İsimlerden soyut ve somut isimler türetebildiği gibi isimleri sıfat kategorisine de soktuğu örneği mevcuttur. İlk olarak Eski Türkçe dönemine bakıldığında Gabain (1988) ek için “*Soyut ve müşahhas isimler ve sıfat yapar.*” (GABAİN, 1988: 44) yorumunda bulunur. Tekin (2003) ise ek için herhangi yorum yapmadan “*bāĝlık, eşilik, özlük, adgırlık, bugralık*” (TEKİN, 2003: 84) örneklerini verir. Karahanlı döneminde de işlek olan ek için dönem özelliğini dikkate alarak Hacıeminoğlu (1996) “*Türkçe ve yabancı kökenli isimlerin üzerine gelerek genellikle soyut bazan da somut isimler yapar. Bir durum bildirdiği gibi; mekân ifadesinde de kullanılmaktadır. Bazı kelimelerde sıfat eki fonksiyonundadır.*” (HACIEMİNOĞLU, 1996: 14) der. Harezmi Türkçesinin bir sonucu olan Çaĝatay döneminde Eckmann (1988), ekin -IIG, -IUG ekiyle karıştırılabildiğini ve çok çeşitli fonksiyonlara sahip olduğunu belirtmiştir.

Türkiye Türkçesinde Korkmaz (2009) geniş kapsam ve işleve sahip bir ek olarak nitelendirdiği ek için “*Asıl işlevi eklendiği kelimeye tahsis, bir şey için anlamı veren adlar türetmektir.*” (KORKMAZ, 2009: 55) der. Ergin (2009) ise “*Geçici olduğu gibi kalıcı isimler de yapar. Yani bir nesnenin bir vasfını bildirerek sıfat gibi*

kullanılan isimler yaptığı gibi nesene adı olarak kalıcı isimler de teşkil eder.” (ERGİN, 2009: 155) yorumunda bulunmuş ve başlıca işlevleri arasında “*isimden yer, alet, topluluk isimleri, mücerret isimler ve sıfat yapmak*” (ERGİN, 2009: 155) görevlerini saymıştır. Banguoğlu (1974) ekin çok işlek olduğunu ve kullanılışının çekim eklerini andırdığını belirtmiştir. Gencan (1979) ise eki üç grupta incelemiş ve ekin isimler, sıfatlar, adıl ve belirteçlerden yeni isimler yaptığını belirtmiştir.

MM’de birçok yerde rastlanılan ekin işlev ve anlamından hareketle ne tür kelimeler türettiğine bakıldığında çeşitli örnekler görülmektedir. Bunları işlev olarak beş kısımda incelemek mümkündür.

1.14.1. Vasıf İsimlerinden Soyut Kavramlar Türetme:

münāfık nişānı ḥased kīne ol
müslümān muvaḥḥid arıḡ sīne ol
arıḡlık *nişānı şehādet bile*
İḏi zikri aytu kirür sīne ol (100/64)

Bu dörtlükte *arıḡlık* ifadesi *temizlik: kurtuluş/felah* anlamındadır. *Arıḡ: temiz/pak* vasıf isminden soyut bir kavram olan temizlik/saflık ifadesi oluşturulmuştur.

kēl emdi saḡıḡıl tefekkür bile
inanmak revā mu bu tıḡu yēle
tiriglik *bile bu ḡamuḡ işlerin*
tirigliknin aṣlı érür yēl bile (98/46)

Burada ise yine *tirig* vasıf isminden *dirilik: hayat* anlamında yeni bir kavram türetilmiştir. MM’de aynı işlevde birkaç kullanım daha mevcuttur:

yıraḡlık (96/37): *uzaklık*,

yakınlık (116/169): *yakınlık*,

ḡarişlik (99/57): *aşırı hırslılık, açgözlülük*.

uluḡluk (110/129): *büyüklik*

yawuzluk (106/98): *kötülük*

1.14.2. *İsimden Yer İsmi Türetme:*

*biri ‘avret örtmek ékinç yunmakı
ten ü ton **namāzlık** arıg bolmakı
takı kıble tüzmek bu vakt saklamak
takı niyyet ihlās bile kılmakı* (101/67)

Dörtlüğün ikinci dizesinde geçen *namāzlık* ifadesi *namaz kılınacak yer* anlamındadır. Namazın farzları belirtilirken Arapça kavram olan ‘*hades ve necasetten temizlenmek*’ şartı burada ‘*ten ü ton namazlık*’ yani ‘*vücut, elbise ve secdeye gidilecek yerin temiz olması*’ şeklinde belirtilmiştir. Günümüz kullanımında *namazlık* ifadesi eşya ismi yapmış olmakla beraber Harezmi döneminde bu ifadenin *namaz kılınacak yer/mescit* kavramını karşılayacak şekilde kullanıldığı görülmektedir. MM’de bu işleve sahip olan bu kullanımdan başka bir örneğe rastlanmamıştır.

1.14.3. *İsimden Kökten Bağımsız İsim Türetme:*

*bêrip **aşlık** **aşlıkı** almak revā
meger cinsi bolsa ziyāde ribā
eger bolmasa cins revā artuķı
takı bolsa nesye satıg na-revā* (130/256)

İlk dizede yer alan *aşlık* ifadesi *buğday* anlamındadır. İlk olarak Korkmaz (2009)’ın belirttiği ve yukarıda da alıntılanan işlev akla gelse de burada *buğday* ifadesi ‘*aşa tahsis edilen aş için olan*’ anlamında değildir. Mutfak malzemesi olarak düşünülse dahi buğday, saf hâliyle aş bir malzeme olarak görülmez. Zaten dörtlükte ve bahsedilen konu riba/faizdir. Buradaki *aşlık* ekilecek yahut işlenecek bir tohum ismidir. Dolayısıyla *aşlık* ifadesinde kökten bağımsız yeni bir isimden söz etmek mümkündür.

1.14.4. İsimden Soyut İsimler Türetme:

şavāb tūşti ērse bu rabdın ‘atā
kalem kop tūzetgil bar ērse hatā
yigitler uya-biz **uyalık** üçün
kerek kılsa şefkat uluğlar ata (151/406)

Dörtlükte yer alan *uyalık* ifadesi kardeşlik anlamındadır. ‘Uya: kardeş’ isminden *kardeşlik* soyut kavramı türetilmiştir. Aynı dönemde *karındaş*, *kardaş* ifadelerinin kullanılmasına rağmen *uyalık* ifadesinin tercih edilmesinin tarikat kardeşliği ile gerçek kardeşliği ayırt etmekten ileri geldiği söylenebilir. Buradaki *uyalık*, tarikat kardeşliğinden farklı olarak gerçek kardeşliği ifade etmektedir. Çünkü MM’de *karındaş*, *kardaş* ifadelerinin tarikat kardeşliğini ifade ettiği yerler mevcuttur. Bu dörtlükte gerçek kardeşlikten bahsedilmektedir. MM’de *uyalık* ifadesinde türetilen soyut kavrama benzer şekilde birkaç örneğe daha rastlamak mümkündür:

barlık (146/372): *varlık*,

yokluk (146/372): *yokluk*,

senlik (142/339): *senlik*,

kulluk (97/41): *kulluk*.

1.14.5. Fiilimsi Eki -mAk ile Birleşerek Gereklilik yahut Emir Bildirme / Fiilimsi Ekini Pekiştirme:

Ekin fiilimsi ekiyle birleşerek gereklilik / emir bildirme veya fiilimsi ekini pekiştirme işlevi yapım eki görevinde değildir. Ancak tüm örneklerinin verilmeye çalışıldığı ekin bu işlevini de yapım eki olmasa da belirtmek gerektiğinden konu içerisinde değerlendirilmiştir. Bu işlev, eklerin tasnifinin anlam ve işlev düşünülmeden sık bir şekilde ikiye ayrılarak olamayacağına da bir kanıt niteliğindedir:

*yunuğ içre bilgü néçe müstehab
biri **başlamaklık** buyurmuşça Rab
tağı **başlamaklık** bu sağ yandın
yunuğ arasınca kiwürme sebab (105/93)*

Dörtlükte iki yerde geçen ‘başlamaklık’ ifadesi ‘başlamalı yahut başlamaktır’ şeklinde günümüz Türkçesine çevrilebilir. Dörtlüğün tümüne bakıldığında şu şekilde bir anlatım mevcuttur: “Abdestin nesi müstehab bilmelisin, bileceksin: biri Rabb’in buyurduğuna göre ve sağ taraftan başla/başlamalı/başlamaktır. Abdest arasında duraksama/bir şey sokma!” Burada çevrilebilecek şekillere bakıldığında kullanımın emir yahut gereklilik bildirebildiği gibi ek fiilin geniş zaman işlevinde de çevrilebildiği görülmektedir. Bunların herhangi biri anlam olarak kabul edildiğinde ekin yapım ekinden çok uzak bir işleve sahip olduğu görülmektedir.

Eki bu işlevden daha farklı görevde düşündürebilecek bir başka örnek şöyledir:

*yêrinçe şerî ‘âtnın aḥkāmıların
ketürmeklik islām érür bil yakîn
ulasa bu islāmı iḥsân tapa
bolur oşbu mü’min mine’l-muttaḳîn (93/24)*

Bu kullanımda ise ilk iki dizenin anlamına baktığımızda ‘İyi bil ki şeriatın kurallarını yerine göre getirmek İslam’dır.’ şeklinde bir anlatım görülmektedir. Burada yer alan *ketürmeklik* ifadesindeki durumun tıpkı Anadolu ağızlarında yahut ‘Yunus Emre şiirlerinde’ fazlasıyla görülebilen, /-Ip/ fiilimsi ekini /-UbAn/ şekline dönüştüren ve adına ‘ek pekiştirmesi’ diyebileceğimiz durumdan kaynaklanabileceği düşünülebilir. Bu kullanıma benzer bir başka kullanım ise şu şekildedir:

*biliñ lā ilahe temek ne bolur
iḍidin ögin yok çığay bay kılur
‘azîz ḥor kılığlı ruzî bêrgüçi
bir Allah ögin yok **temeklik** bolur (93/17)*

Dördüncü dizede geçen *temeklik* ifadesinin aldığı ekin yukarıda da belirtildiği gibi güçsüz kalan fiilimsi ekini kuvvetlendirmek görevinde olduğu düşünülebilir. Çünkü *temeklik* ifadesinde de tıpkı *ketürmeklik* ifadesinde olduğu gibi /+IIK/ ekinin yeni bir kavram ortaya koymadığı, anlam ve tür olarak kelimeye yeni boyutlar kazandırmadığı açıktır. İşlev olarak ‘*ek pekiştirme*’ işlevinden daha farklı görüşlere açık ve tartışılabilir olan bu konunun ulaşacağı ortak kanı bu ekin bu kullanımlarda yapım eki görevinde olmadığıdır.

1.15. /+(I/U)n/

Tekin (2003) eki topluluk eki olarak yorumlamış ve ‘*bodun*’ örneğini vermiştir. Ekin MM’de geçtiği şekillerde de ekin geldiği isimlerde bir *çoğaltmadan* bahsetmek mümkündür. Ancak bu ek çoğu zaman vasıta eki olan /+n/ ile karıştırılmaktadır. Ekin *yazın, kışın, güzün, öğlen, için* vb. ve Anadolu ağızlarında *yayan* gibi örnekleri olan *vasıta eki* ile karıştırılmaması gerekir. MM’de geçtiği şekillere bakıldığında:

*taṭavvu’ **boyun** meshi bilgil uya*
yawuzluḡnı edḡü yörügül yuya
maḡāmḡa ulanmaḡ muḡāl ol muḡāl
yörügli bu ādāb u sünnet ḡoya (106/98)

İlk dizede yer alan *boyun* ifadesi vücut bölümlerinden bir yerin abdestte meshi ile alakalıdır. Burada ifadenin kökü olarak *boy* ismi kabul edildiğinde üzerine gelen /+un/ eki ile *boyu artıran, çoğaltan* anlamında bir kavram yahut *küçük boy* anlamında bir küçültme oluşturulduğu düşünülebilir. MM’de yer alan bir diğer kullanımda ise yine aynı durumdan söz etmek mümkündür:

***ḡoyun** eḡkü ḡurbān ḡılınsa yarar*
ayaḡı ḡulaḡı tamām köz körer
revā ərmes aḡsaḡ közi ḡıḡmıḡı
anıḡ kim ḡulaḡda hem azraḡı bar (120/195)

Bu dörtlükte ise yer alan ifadede *koyun*<*kon*+(*ı*)n (GÜLENSOY, 2007: 549)

kelimesi yer almaktadır. Buradaki işlev için bir çoğaltmadan bahsedilebileceği gibi küçültmeden de bahsedilebilir. Bu ek içerisinde değerlendirilebilecek bir diğer kullanım ise şu şekildedir:

*kaçan kim mürîd şeyh katınga kélür
kadem kılsa sol yan yanak ne kılur
taķı barmışında bu sağ yan yanak
kim **alın** bile haķķa secde bolur (135/291)*

Dörtlüğün dördüncü dizesinde yer alan *alın* ifadesinin kökü olarak *al*: ön (TİETZE, 2002: 135) düşünüldüğünde burada yine *boyun* gibi vücut bölümlerinden oluşan bir kavramla karşılaşılmaktadır. Burada çoğaltma işlevinden farklı olarak bir küçültmeden bahsedilebilir. Kesin bir yargıya varılamayan bu üç ifade için Tekin (2003)'in belirttiği üzere bir çoğaltmadan yahut tam tersi bir küçültmeden bahsedilebilir. Günümüzde kullanılan *filden türediği düşünölen burun* ve *koyun* gibi vücut bölümlerinde de aynı kullanımın olup olmadığı tartışılabilir. Sonuç olarak ekin işlevi konusunda, vücut bölümü oluşturan *boyun* ve *alın* ifadelerinde benzetme amacıyla oluşturulmuş bir küçültmeden; *koyun* ifadesinde ise bir sürünün hızlı çoğalmasından hareketle *koş* isminden genişletilerek oluşturulmuş bir çoğaltmadan yani *topluluk* ismi şekline dönüştürmeden söz edilebilir.

1.16. /+(I)nç/, /+nd/

Eski Türkçeden bugüne sayılarda sıralama görevi gören bu eki Tekin (2003) “*Sıra sayıları eki*” (TEKİN, 2003: 84) olarak tabir eder. Yine aynı dönem için Gabain (1988) eki yapım ekleri arasında değil sıra sayıları arasında değerlendirmiştir. Karahanlı dönemi için de Hacıeminoğlu (1996) eki, yapım ekleri arasında eki belirtmemiş ve sayılar başlığı altında, sıra sayıları içerisine eke yer vermiştir. Harezmi Dönemi sonrası Çağatay Türkçesi için de Eckmann (1988) eki yapım ekleri arasında değil sıra sayıları başlığı altında değerlendirmiştir. Türkiye Türkçesi için Banguoğlu (1974) eki yapım ekleri arasında değil sıra sayı sıfatları arasında değerlendirmiş

ayrıca ekin iyelik ekiyle uzatılmış olduğunu belirtmiştir. Korkmaz (2009) ise eki sıra sayı türeten çok işlek bir ek olarak tanımlamaktadır.

Ekin Eski Türkçedeki */+nç/* şeklinin bugün de kullanılır hâlde olduğu bilinmektedir. Burada yukarıda geçtiği ve Banguoğlu (1974)'nin da belirttiği üzere günümüz kullanımında ve Harezmi Döneminde ekin iyelik eki ile uzatıldığını ve daha vurgulu hâle getirildiği görülmektedir. “*eki+nç+i*, *üç+(ü)nç+ü*, *beş+(i)nç+i*” gibi örneklerde de sayı isimleri üzerine gelen ve onları sıralama sıfatı kategorisine getiren bu ekin üzerine bir iyelik ekinin geldiği açıktır. Bu bakımdan sınıflandırmalarda yapılan başlıklarda ve ekin farklı hâlleri gösterilirken */+ncI/* şekliyle eke yer vermek yanlıştır. Çünkü burada eke bitişik gösterilen */+I/* bilindiği üzere iyelik ekidir. MM’de ek sade ve iyelik eki almış şekilleriyle görülebilmektedir.

Yine ekle benzer kullanıma sahip ancak MM’de rastlanmayan şekliyle Eski Türkçede ekin bir başka kullanımı da mevcuttur. Gabain (1988) sıra sayılarını örneklerken *birinci* ifadesi için ‘*baştıncı*’ kelimesini vermektedir. Bu kullanımda *baş* köküne getirilen */+tın/+/kıl/* eklerinde günümüzde kullanılan ve Eski Türkçede olmadığı belirtilen çıkma hâli eki ile isimleri sıfat kategorisine geçiren */+ki/* eki sezilmektedir. Yani hâl eki ve sıfat yapan */+ki/* ekinin birleşiminden ifadenin sıra sayısı oluşturduğu söylenebilir. Burada varılabilecek sonuç */+nç/* ekinin de içerisinde vasıta hâl eki barındırabileceğidir. Bunun dayanakları arasında MM’de yer alan ‘*ekündü*’ ifadesi gösterilebilir. ‘*Ekündü*’ ifadesi dinî bir kavram olan bir namaz vaktini işaret etmektedir. Arapça sabah için kullanılan ‘*fecr: gün ışıması, başlaması*’ ifadesinin karşısında güneşin kaybolması olarak düşünülen ‘*asr: ikindi*’ kavramı vardır. Bu ikinci kavramı karşılamak adına kullanılabilecek ifade Türkçede ‘*ikindi: ikinci*’ ifadesidir. Bu ifade çözümlendiğinde ‘*eki+n+d+i*’ anlatımıyla karşılaşılır. Vasıta hâl eki olarak adlandırılan */+n/* eki üzerine gelen */+d/</+t/* denkleştirme eki ve iyelik eki tıpkı ‘*baştıncı*’ kullanımında olduğu gibidir. Yani kullanımın bir hâl */+n/* ve */+d/</+t/* denkleştirme ekini içinde barındırdığı söylenebilir. Bu şekilde detaylı bir varsayım sunulabileceği gibi basit şekliyle *iki* sayısına sıra sayısı oluşturulabilecek */+nç/* getirilebildiği gibi kimi anlatımda */+nd/* ekinin de getirilebildiği söylenebilir. Yani ikisinin de işlevinin sayı isimlerini sıralamak olduğu

görülmektedir. Bu bakımdan bu araştırmada bahsi geçen iki ekin ortak başlık altında incelenmesi uygun görülmüştür. Eklerin sadece bu işlevleriyle de yapım eki olamayacağı açıktır. MM’de /+nç/ ekine birçok yerde ve farklı sayılara da gelmiş şekliyle rastlanılırken /+nd/ ekine sadece ‘ekindü’ anlatımında rastlanılmaktadır. Eklerin geldiği şekillerden bazıları şunlardır:

*ëkinçi sü ‘âlim resûl haq êrür
inandım ve-lîkin delîl nê turur
têlim köp delîl bar eger sorsa-sên
êşitgil anı kim haber Haq bërür (95/32)*

Dörtlükte geçen ifade sayıyı, sıra sayısı hâline getirmiştir. İfadede isim kökünden farklı bir isim türetilmediği açıktır. Burada sadece sayı sıfatı yine kendi kategorisinde farklı bir sıfat hâline dönüştürülmüştür. Anlam olarak sözlüksel, yeni bir ifadeden söz edilmez. Ekin bu ifadeyi yeni bir kavram yaptığı kabul edilirse geldiği tüm sayıları sözlüğe eklemek zorunluluğunu doğurur ki bu da fazlasıyla yanlıştır. Bu açıdan ekin dörtlükteki işleviyle yapım eki olamayacağının kanıtı kabul edilebilir. Yine bu ifade için dikkate dege bir başka husus yukarıda belirtilen iyelik eki ile eki kuvvetlendirme durumunun burada mevcut oluşudur. İfadede sıra sayısına dönüştürülen sayıya eki kuvvetlendirmek maksadıyla bir de iyelik ekinin getirildiği görülebilir. Aynı kullanımın MM’de iyelik eki ile kuvvetlendirilmemiş hâli de mevcuttur:

*yana yüz yêgirmi taqî tört mini
rusûl enbiyalar ëkinç söz oñı
eger artuq eksük yakîn bilmesen
êrür evvel âdem Muhammed soñı (91/5)*

Bu dörtlükte ise ifade yine sıra sayı sıfatıdır ancak iyelik ekiyle genişletilmemiştir. İşlev olarak *ëkinç söz (ikinci söz)* kullanımı yukarıda olduğu gibi sayı sıfatını, sıra sayı sıfatına dönüştürmüştür. Tıpkı hâl eklerinin ismi yükleme bağlarken işlevi değiştirmesinde olduğu gibi benzer bir kullanımla sıfatı isimle

ilişkilendirirken /+nç/ eki sayesinde işlev değişmiştir. Bu açıdan ek için *sayı sıfatlarının hâlleri* yorumunda bulunulabilir. Bu iki örneğe ek olarak

biri yüzni yumağ ekinçi elig
tutuş tirseki birle yumağ bilin
üçinç *başka mesh et tağı törtlenç*
ağaknı topuğ birle yup rāst kılığ
(101/70)

berāt ottuzınçı tüninde kamuğ
kerek çıksa tasğa kiçig hem uluğ
oruç ayı izdeyü sünnet erür
resül sünnetinge bu ten cān yuluğ
(116/164)

dörtlükleri yukarıdaki işleve benzer kullanımlar olarak eserde yer almaktadır. Konu başlığında /+nç/ eki ile aynı başlıkta belirtilen /+nd/ ekinin geçtiği tek şekil olan *ekindü* örneği ise şöyledir:

namāz kün toğarda revā ėrmes ol
tikilmişde hem yok namāz kılsa yol
tağı kün batarda meger ol küni
ėkindü *namāzı revā bolğay ol* (115/157)

Dördüncü dizede yer alan *ekindü* ifadesi yukarıdaki dörtlükte taşıdığı anlam itibarıyla değil de aldığı eklere dönük çözümlendiğinde bir sıralama bildirir. Ancak buradaki kullanımda ekin işlevi için /+nç/ ekinin aksine sayılara gelerek kalıcı isim yaptığından söz edilebilir. Gabain (1988) bu ifadeyi, *ikinti* şekli ile sıra sayıları başlığı altında bir örnek olarak kullanmıştır. Ancak Ergin (2009) bu ifadeyi yapım eki olarak belirttiği /+nç/ başlığı altında değerlendirmektedir. Şekil olarak bir sıralama sayısı mantığı ile oluşturulduğu açık olan *ekindü* ifadesi karşıladığı anlam itibarıyla Harezmi Türkçesi ve günümüz Türkçesinde müstakil ve sözlüksel bir görüntü ortaya koymaktadır. Arapça ‘*asr*’ ifadesinin bir karşılığı olarak esas işlevi sayıları, sıra sayısı hâline getiren bir /+nd/(</+n/+d/) eki ve üzerine gelen iyelik eki ile normalde sıralama bildirmek maksadıyla kullanılan bu ifade yeni bir kavram hâlini almıştır. Bu açıdan temelde sıralama sayısı olan bu ifade Arapça bir kavramın yerini alması bakımından yeni ve müstakil bir kelime olmuştur. Ki bu kullanımın sıfat olamayacağı dörtlükteki anlamdan anlaşılabilir. ‘*Ekindü namazı*’ bir isim tamlamasıdır, temelinde sıfat olan ifadenin bu kullanımında bir sıfattan değil yeni ve

müstakil bir isimden bahsetmek mümkündür. Söz konusu ekin bu anlatımda işlev olarak isimlerden yeni bir isim yaptığı söylenilebilir.

1.17. /+rAK/

Karşılaştırma eki olarak bilinen bu eki Gabain (1988) kelime teşkili başlığı altında incelemek yerine edatlar kısmında belirtir ve ek için ‘yigräk, artukrak, aşnurak vb.’ örneklerini vererek “*Tam bir kelime teşkili unsuru.*” (GABAIN, 1988: 105) yorumunda bulunur. Çağatay Türkçesinde ek için Eckmann (1988) eke “*azrak, köprek, kiçigrek, savuğrak*” (ECKMANN, 1988: 75) örneklerini vererek eki sıfatlar başlığı altında, karşılaştırma kısmında belirtir. Türkiye Türkçesinde ise Ergin (2009) eki yapım ekleri arasında belirterek ek için “*çokluk, fazlalık bildiren bir karşılaştırma eki*” (ERGİN, 2009: 172) yorumunda bulunur. Banguoğlu (1974) ekin Eski Türkçede berkitme sıfatları yaptığı günümüzde kullanım alanının bulunmadığını belirtir ancak günümüzde ekin kendisi gibi eski bir ek olan ancak MM’de örneğine rastlanmayan /+mtI/, /+mtU/ ekiyle birleşerek /+(I)mtrAk/ ekini meydana getirdiği yine zarf fiil eki olan /-A/ ile birleşerek /-ArAk/ zarf fiil ekini oluşturduğu bilinmektedir. Korkmaz (2009) ise diğerleri gibi yapım ekleri arasında değerlendirdiği eki “*sıfatlardan karşılaştırma sıfatları türeten +rAk eki*” (KORKMAZ, 2009: 61) olarak tanımlamıştır. MM’deki tüm kullanımlarda sıfatlara karşılaştırma/kuvvetlendirme yani ‘daha’ anlamı veren bu ekin örnekleri şu şekildedir:

*bu eflāk yaratılmaķınga sebeb
ērūr hāşimi bilgil aşlı ‘arab
velī ādem urǵı içinde bilin
özindin ‘azīzrek şerīf yok neseb (92/8)*

Dörtlükte geçen *azizrek* ifadesi *daha aziz, daha büyük* anlamındadır. Vasıf ismi kabul edilebilecek *aziz* ifadesine gelerek zaten sıfat olan ifadeye daha güçlü bir anlam katmıştır.

koyun eçkü kurbān kılinsa yarar

ayağı kulağı tamām köz körer
revā ervices ahsak közi çıkmıştı
*anın kim kulağda hem **azrakı** bar* (120/195)

Burada ise *azrak* ifadesinde işitmede daha az olma durumu, az işitmek, hatta hiç işitmemek anlamı mevcuttur. Vasıf ismi olan *az* ifadesi eki bünyesine katarak tüm kullanımlarda olduğu gibi ‘*daha, fazladan, en*’ anlamına ulaşmıştır. MM’de bulunan diğer ifadeler ise şu şekildedir:

eşahrak (110/128): daha doğru,

kavīrak (114/151): daha sağlam,

köprek (121/198): daha çok,

yēgrek (128/243): daha iyi,

hoşrak (139/319): daha hoş,

ıarakrak (139/323): daha uzak.

Tüm bu kullanımlarda ekin kökten farklı olarak müstakil bir kelime meydana getirmediği görülecektir. Günümüz kullanımlarında da /+(I)mtrAk/ ekinde karşılaşılan bu ekin yapım eki olduğunu söylemek, ekin önünde yer alan /+(I)mtU/ < /+(I)mt+u/ ekinde tıpkı /+ncI/ < /+nc/+ /+I/ ekinde olduğu gibi bir iyelik ekinin varlığının hissedilmesinden hareketle iyelik ekinden sonra bir yapım ekinin geldiğini söylemek olur. Yine yukarıda belirtilen /-ArAk/ zarf fiil ekinde görülen ve yapım eklerine dâhil edilemeyen /-A/ zarf fiil ekinden sonra /+rAK/ ekinin gelmesinde de ekin yapım eki olma ihtimalini zayıflatan bir kullanım mevcuttur. Dolayısıyla eklerin Türkçedeki sırası düşünüldüğünde /+rAK/ ekine kesin olarak yapım eki demek olanaksızdır. Bunun dışında sadece anlamdan hareketle düşünüldüğünde bile vasıf isimlerini daha kuvvetli bir hâle getiren /+rAK/ ekini yapım eki olarak kabul etmenin tartışılabilir olduğunu söylemek mümkündür.

1.18. /+sIz/, /+sUz/

Türkçede isimleri sıfat kategorisine sokan /+II/</+IIg/ ekinin olumsuz kullanımı kabul edilen bu ek için tüm gramercilerin vardığı sonuç ekin isimlerden olumsuz sıfat yaptığıdır. Orhun Türkçesinde Tekin (2003) ekin yokluk sıfatları türettiğini belirtir ve aynı ekin yoksunluk fiilleri yapan /+sIrA-/ fiil yapma eki ile ilişkili olduğunu ifade eder. Yani ekin ilişkili olduğu /sIrA-/ fiil yapma ekinin isimleri olumsuz sıfat kategorisine geçiren /+sIz/ eki ile /+a-/ fiil yapma ekinin birleşiminden oluşmuş olabileceği ihtimal dâhilindedir. Eski Türkçede yine Gabain (1988) ekin yokluk bildirdiğini ve genellikle sıfat yaptığını belirtmiş ancak bu ekin haricinde seyrek bir ek olarak belirttiği, ‘*ilsirat- : ilsizleştir-*’ örneğinde yer alan ve /+sIz/ ekiyle karıştırılmaması gereken bir /+sIr/ ekinden de bahsetmiştir. İki ekin de yokluk bildirdiği anlaşılmaktadır ancak bu ekler birbirlerinden sadece biçim olarak değil çıkış noktası olarak da farklı kabul edildiğinde Tekin (2003)’in belirttiği /+sIrA-/ eki ile ilişkili olan ekin /+sIz/ değil /+sIr/ ekinin olduğu anlaşılmaktadır. Karahanlı Döneminde Hacıeminoğlu (1996) ekin olumlu sıfat yapan /+II/, /+IIg/ ekinin olumsuz şekli olduğunu belirtmiş ve diğer araştırmacılarda görülmeyen /+sı-/ ve /-z/ eklerinin birleşiminden oluştuğu fikrini savunmuş ayrıca dayanak olarak “*bolumsuz<bolum-suz<bolum-su-z*” (HACIEMİNOĞLU, 1996: 15) örneğini vermiştir. Türkiye Türkçesindeki kullanımında Korkmaz (2009) ek için “*addan ‘yokluk, eksiklik’ bildiren olumsuz anlamda sıfatlar türeten çok işlek bir ektir.*” (KORKMAZ, 2009: 64) yorumunda bulunur. Ekin kimi gramerlerde ayrı bir başlıkta gösterilen ancak /+sIz/ eki ile vasıta ekinin birleşimiyle ismi, yükleme zarf olarak bağlamaya yarayan /+sIzIn/ şeklinde kullanımı da mevcuttur. Bu kullanımı yapım ekleri arasında göstermekle vasıta ekini yapım eki kabul etmenin aynı ölçüde yanlış olduğu söylenebilir.

MM’de /+sIz/ ekinin kullanımlarına bakıldığında isimleri olumsuz anlam vererek sıfat türüne geçirdiği ifadelerin yanında vasıf isimlerini yokluk bildirecek şekle getirdiği kullanımlarla da karşılaşılabilir. Eserde birçok yerde ekin örneği mevcuttur:

bu cümle ḥalāyık müsāfir mēñiz
*taķı dūnye **tüpsüz kırığsız** tēñiz*
Uğan zıķrı birle bulunğay tiliñ
eger nūḥ neci tēg amān ḳolsañız (97/40)

Dörtlüğün ikinci dizesinde yer alan *tüpsüz kırığsız tēñiz* ifadesi dipsiz bitimsiz/uçsuz bucaksız deniz anlamındadır. *Tüp* ve *kırığ* ifadeleri /+sIz/ eki ile olumsuz bir anlam yüklenerek sıfat kategorisine geçmişlerdir. Bu kullanımlarda kökten farklı, müstakil bir ifadenin türetildiği söylenemez. Burada ek sadece ismi, sıfat kategorisine geçirmiştir. Kullanımlar yapım ekinden ziyade bir kategori değiştirici ek durumundadır. Bir başka anlatımda ise buradakinden farklı bir kullanım vardır:

*zıķır birle awğa idmiş it işi**
*bıçaķ tēg bolur ol **arığsız** tişi*
bu ins [ü] perī ḳulluķındın yēg ol
İdi yıǵmışındın yıǵılsa kişi (97/41)

İkinci dizede yukarıda gösterilen ilk örnekteki durumdan farklı olarak zaten vasıf ismi olan *arığ* ifadesi /+sIz/ eki ile kategori değişimine uğramamış, ifadeye sadece olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Anlam olarak *temizsiz* şeklinde bir anlam yüklenebilecek ifade *kirli* anlamında ve sıfat türündedir. MM’de geçen diğer anlatımlar şu şekildedir:

banisiz (95/29): banisiz / sahipsiz,

yunuğsuz (105/84): abdestsiz,

‘irādetsiz (134/285): iradesiz,

Ta ‘allümsüz(137/309): derssiz,

yönsüz (139/321): yönsüz,

ulağsız (147/376): kılavuzsuz,

hurufsuz(147/376): harfsiz.

1.19. /+(I/U)z/

Eski Türkçeden bu yana belirli kelimeler haricinde kullanılmayan bu ek günümüzde bazı kelimelerde varlığını korumuş benzerlik işlevini ise geliştirerek birbiriyle ilgili iki benzerliği belirtmek üzere ‘*ikiz, üçüz, dördüz, beşiz vb.*’ gibi sayılarda kullanılmaya devam etmiştir. Gabain (1988) ekin ikilik bildirdiğini ve günümüzde canlı olmadığını belirterek eke “*kögüz, göz, biz, müyüz, tiz, mäniz, ağız, boğuz*” (GABAİN, 1988: 46) ifadelerini örnek göstermiştir. Burada *boğuz* ifadesi için Eckmann (1988) *boğ-uz* fiil kökünü vermiş ve ekin fiilden isim yapan /-z/ eki olduğunu belirtmiştir. Türkiye Türkçesinde Ergin (2009) ekin ilgi ve benzerlik bildirdiğini belirterek *topuz* örneğini vermiştir. Korkmaz (2009) ise topluluk ve çokluk bildiren çokluk özelliğine sahip olan ve işlekliğini yitirmiş eski bir ek olduğunu, ikili organ isimlerinde görüldüğünü “*beniz, boynuz, diz, göğüs*” (KORKMAZ, 2009: 66) örnekleriyle belirtmiştir. MM’de vücutta bir bölümü adlandırmak üzere benzerlik ve ikilik bildiren anlatımların yanında kişi zamirini çoğaltan *biz, siz* kullanımları mevcuttur:

*yüzin dāğlağaylar kaburğalann
hem arkan yaturup koyup ot qorın
basıp yüzin otğa qarartıp mēñiz
basurğay başınğa tamuğ ot qırın (121/197)*

Dörtlüğün üçüncü dizesinde yer alan ifade yüz, beniz anlamındadır. Kök itibarıyla *men*: ben anlatımından hareketle oluşturulduğu düşünülebilir. Bu köke /+z/ ekinin getirilmesine yüzün iki yanının olması, ikilik bildirmesinin sebep olduğu muhtemeldir. Vücutta bir yer belirtilirken /+z/ ekinin benzerlik ve ikilik işlevini beraber bildirdiği bir kullanımının seçildiği düşünülebilir. *Meniz*: ben kişisine, kişinin kendisine benzeyen iki yer şeklinde bir anlatımla ekin benzetme ve ikilik işlevi beraber görülmektedir. Bu anlatıma şekil olarak benzer ama anlam olarak farklı anlatım ise şu şekildedir:

bu cümle ḫalāyık müsāfir mēñiz
taķı dūnye tüpsüz kırıǵsız tēñiz
Uǵan zikri birle bulunǵay tilin
eger nūḥ neci tēg amān ḳolsañız (97/40)

Dörtlüğün birinci dizesinde görülen *mēñiz* ifadesi yukarıdaki kullanımın aksine beniz anlamında değil *gibi/benzer* anlamındadır. Günümüzde benzetme ilgisi kuran *gibi* edatının Harezmi Dönemi kullanımı *mēñiz* ifadesidir. Dizedeki anlatım şu şekilde kabul edilebilir: “*Bütün yaratılanlar misafir gibidir.*” Ekin buradaki işlevinde yukarıda belirtildiğinden farklı olarak benzerlik anlamı mevcutken ikilik anlamı yoktur. MM’de yine vücutta bir yer olarak karşımıza çıkan ifade şu şekilde görülmektedir:

munuñ tek ḳuyungu kerek üç yolu
taķı sürgü arka köküz baş ḳolu
ḳuyunǵan orundın kētip yu adak
a mü’min muvaḫḫid cın-oķ Haḳ ḳulı (105/92)

İkinci dizede yer alan ifade yine vücutla ilgili bir bölümü karşılamaktadır. Kök itibarıyla *köküz* <*kök*+*üz* ifadesinin *ulu/büyük* anlamından hareketle ikilik yahut *gök* anlamından hareketle benzerlik kurup kurmadığı muammadır. Gülensoy (2007) ifade kökü için *kökü*- fiilini verir ancak bu ifadeyi madde başı olarak açıklamaz. Yani kökün fiil olduğunu kanıtlayacak herhangi örnek mevcut değildir. Bu ifadeden farklı olarak kimi araştırmacıların kökünü fiil, kimilerinin isim aldığı bir diğer örnek ise şu şekildedir:

koyun eçkü ḳurbān ḳılınsa yarar
ayaķı ḳulaķı tamām köz körer
revā ērmes aḫsak közi çıķmıṣı
anın kim ḳulaķda hem azraķı bar (120/195)

Bu dörtlükte geçen ‘*köz*: *göz*’ ifadesinin araştırmaya kaynak kitap olan Argunşah ve Toparlı (2014) da dâhil olmak üzere fiil kökünden geldiği belirtilmiştir. Ancak burada *gö-* fiilinden bahsetmek özellikle bu fiile */-r-/* çatı ekinin gelerek *gör-*

fiilinin elde edildiğini söylemek yanlış olacaktır. Çünkü bahsi geçen fiilden fiil yapma eki değil bir çatı ekidir. Fiilin nesne almasını sağlar. ‘Gö’ ifadesinin fiil olduğunu söylemek çatı ekinin varlığını kabul etmektir. Burada *keç-/geçir-*(97/42), *sız-/sızur-*(138/317) gibi ifadelerde yer alan ve işi başkasına yaptırma anlamı taşıyacak bir ifadeye ihtiyaç yoktur. ‘Gör-’ fiilinin çatı ekine ihtiyacı olmayacağı için bu kullanımda kök olarak ‘gö’ isim kökünün ve ek olarak tıpkı ‘*belgü+r-* (98/41), *delü+r-* (102/78)’ ifadelerinde görülen isimden fiil yapma eki olan */+r-/* ekinin kabul edilmesi gerekir. Bu açıklamadan hareketle dörtlüğün üçüncü dizesinde yer alan *köz* ifadesinde ‘gö’ isim köküne ikilik anlamı oluşturacak */+z/* ekinin gelerek bir organ isminin oluşturulduğu söylenebilir. İfadenin kök anlamı için köken bilgisi sözlüklerinde herhangi ibareye rastlanmasa da *körklü* anlatımından hareketle kökün bir sevgi, hoşlanma sözcüğü olması muhtemeldir.

MM’de vücutta bir bölgenin adlandırıldığı bir diğer şekilde de tıpkı *göz* ifadesinde olduğu gibi kelimenin kökü üzerine bir kanıya varılamamaktadır:

aḍaḵ tizge tēgrü bileki başı
açar bolsa ma ‘zūr qarabaş kişi
qarın arqa tiz birle örtmek kerek
eger bolsa bende nē türlüg tişi (101/72)

Dörtlüğün birinci dizesinde geçen *tiz* ifadesi yukarıdakiler gibi bir vücut bölümünün anlamını karşılamaktadır. Kökü üzerine kesin bir yorum yapılamasa da ‘dirsek<tirsgek’ ifadesiyle aynı köke sahip olduğu söylenebilir. Vücut bölümü olarak düşünüldüğünde iki adet olmasından hareketle diğer kullanımlara benzer bir çokluğun varlığı mevcuttur.

Yukarıda izah edilen kullanımlar haricinde MM’de *biz* ve *siz* ifadelerini de örnekleyen anlatımlar mevcuttur:

<i>kiwūr sol aḍaḵ müsterāhka oza</i>	<i>muḵīm meshi kūn tūn bu edük üze</i>
<i>sol elgiñ bile sil eşit bu söze</i>	<i>müsāfirge üç kūn tūni hem sezā</i>
<i>çıkar da çıkar sağ aḍaḵın burun</i>	<i>qayu dem bozulsa yunuğ mesh onı</i>

edeb bilmişçe oş ayttım size
(136/301)

haber bedri sâhib-şerî 'at bize
(119/184)

Sağdaki dörtlükte geçen *biz* ifadesi Gabain (1988)'in ek için belirttiği örnekler arasında yer almaktadır. *Siz* ifadesi ise bu kullanıma benzer durum olmasından konuya dâhil edilmiştir. Bu ifadelerde bir çoğaltma olduğu bilinmektedir. Ancak bu çoğaltmanın diğer çokluk ekleriyle değil de /+z/ ekiyle yapılmış olmasına sebep olarak bahsi geçen çokluğun özel bir yerinin olduğuna işaret edebilmektedir. Bu çokluk sıradan bir çokluk değil içerisinde çoğalttığı kişilerin *bi* ve *si* kişilerine ek olarak geldiğini ve temelde *bi* ve *si* kişilerinin bulunduğu işaret eder. Bu kullanımlara muhatap bir eylemse işi yapan veya etkilenenlerin özünde '*bi* ve *si*' kişilerinin yer aldığı, diğerlerinin ise onlara benzediğinin vurgulandığı ve anlamda benzetmeden kaynaklı bir çokluğun yer aldığı sezilebilmektedir.

2. Fiilden İsim Yapma Ekleri

2.1. /-A/, /-(y)A/

Kullanım itibarıyla bir fiilimsi eki özelliği taşıyan ek geldiği fiillerde iş yahut hareketin zamanla yok olması sonucu kalıcı ifadeler oluşturmuştur. Bu ifadeler bir nesnenin yerini tutacak mahiyette olamasa da kelimeler arası ilgi kurma ve kelimeleri bağlama görevi üstlenmiştir. Tekin (2003:88) "*eylem zarfı eki*" olarak belirttiği eke '*ara, arasında< ar-arasından geçmek; tapa, -a doğru< tap- bulmak; tägrä, çepeçevre< tägir- çevirmek; yana, yine< yan- dönmek; yämä, ve/dahi< yäm- eklemek*' örnekleri vermiştir. Gabain (1988: 51) ise ekin eskiden aynı sese sahip zarf fiil ekinin aynısı olduğu ihtimalini belirterek '*ögä: şöhet< ög- ögmek, udu: sonra < ud- takip etmek, kutada: kadın ismi< kut+ad- mesut olmak, kalısız: kalıntısız< kal- kalmak*' örneklerini vermiştir. Eckmann (1988: 32) bu iki yorumdan farklı olarak zarf fiil ekiyle kalıplaşarak ilgeç veya bağlaç olan örnekler yerine '*koşa: çift, yara: yara, yaraşa: uygun, yumru: yuvarlak, busu: pusu*' örneklerini vermiştir. Ancak bu örneklerde ilerde değinilecek farklı bir yapım eki olan *-u* ekine dâhil edilebilecek

örnekler mevcuttur. Türkiye Türkçesinde Korkmaz (2009: 67) ise ekin çok eski bir zarf-fiil eki olduğunu belirtmiştir.

Giriş bölümünde değinilen sığ ve daraltıcı bir tasnif sonucunda bu ekte ses olarak da benzer olmayan ekler dahi -örneğin /-u/ isim yapma eki- birbirine karıştırılmaktadır. Eski bir zarf fiil eki olan bu ekin ilk kullanım örneklerinde kalıcı isim yapamayacağı aşîkârdır. Buna göre özü zarf-fiil, şimdiki hâli ilgeç ve bağlaç olan 'yana, kata, yime vb.' gibi ifadelerdeki ekin 'kısa<kıs-a, keçe<keç-e, ögä<ög-ä, kutada<kutad-a' örneklerinde yer alan /-A/ ekiyle oluşturulmuş ve bir şeyin adını karşılayan ifadelerle karıştırılmaması gerekir. Bu sebeple araştırmada bu iki ekin farklılığı göz önüne alınarak ekler ayrı başlıklarda değerlendirilecektir. MM'de zarf fiil ekiyle kalıplaşarak ilgi veya bağlama görevi üstlendiği düşünülen ifadeler şu şekildedir:

*yana yüz yëğirmi taķı dört mini
rusûl enbiyalar êkinç söz oñı
eger artuķ eksük yakîn bilmesen
êrür evvel âdem Muḥammed soñı (91/5)*

Dörtlüğün ilk dizesinde geçen *yana*: *yine* ifadesi günümüzdeki şekliyle aynı anlamındadır. İfadenin kökü düşünüldüğünde *yan-* fiil kökü aldığı ekle geçmiş kullanımlarında zarf fiil olmasına karşın zamanla anlamını yitirerek dörtlükler arasında bir geçiş ifadesi oluşturmuştur. Yine bu kullanımın da kalıplaşmış olması ve kök anlamından uzaklaşarak sözlüksel bir ifade ortaya çıkarmasına rağmen fiilden isim yapma eki olduğu hususunda birliktelik yoktur. Bu örnekten farklı olarak MM'de yer alan şu dörtlük önemlidir:

*zarûretsizin bir namâznı kazâ
kılur bolsa yëtmîş **kata** ol zinâ
ana birle beyt'ül-ḥarâm içre êr
biliñ kılması tég eşit qorķ sına (115/162)*

Dörtlüğün üçüncü dizesinde yer alan ifade '*kez, kere*' anlamındadır. Günümüze aktarıldığında '*Bir insanın bilerek bir namazını kazaya koyması, Kâbe'de annesiyle*

yetmiş kez zina etmesi gibidir, bundan kork!’ şeklinde bir anlam ortaya çıkmaktadır. Buradaki kullanımda *kata* ifadesi tam bir zarf fiil kullanımındadır. Çünkü anlam olarak farklılaşan bir kökün bulunmadığı görülmektedir. Günümüze aktarılırken kullanılan *kez* ifadesi yerine ‘*yetmiş katarak*’ demekle de anlam çok rahat yerine oturabilmektedir. Bu sebeple *kata* ifadesinin bu dörtlükte kalıplaştığı söylenemez. Dörtlükte sanıldığıının aksine kalıcı bir ifade yerine zarf fiil mevcuttur. Dolayısıyla bu kullanım fiilden isim yapma eklerine örnek teşkil etmemektedir. Argunşah ve Toparlı (2014)’nın eki yapım ekleri arasında göstermesinden ötürü açıklanması zarureti doğmuştur.

2.2. /-A/ < /-GA/

Zarf fiil eki olan ve kimi kullanımlarda kalıplaşarak kelimelere ilgi kurduran veya bağlama görevi veren /-A/</-(y)A/ ekiyle karıştırılan bu ek, geldiği ifadeyi zarf fiil ve dolayısıyla ifadeyle kalıplaşarak kalıcı isim hâline getirmez. Bu yönüyle /-A/</-(y)A/ zarf fiil ekinden farklıdır. Yukarıda da belirtildiği üzere ek, ‘*yana, kata, yime vb.*’ gibi ifadelerdeki ekle karıştırılmamalıdır. Bu ek, ‘*kısa<kıs-a, keçe<keç-e, ögä<ög-ä, kutada<kutad-a*’ örneklerinde yer alan ve zarf oluşturma amacı gütmeksizin ifadelere başlı başına bir kavramın adını karşılamak amacıyla getirilen fiilden isim yapma ekidir. MM’de geçen kullanımlara bakıldığında durum daha açık görülebilmektedir:

zikir birle attı keşik izlegü

eger kēçe bolsa yönin yüzlegü

izin izlemekde osal kılmadın

yarın yétse yënür çının sözlegü (126/234)

Dörtlüğün ikinci dizesinde yer alan *kēçe*: *gece* ifadesi günümüz kullanımıyla aynıdır. Burada *geç-* fiil kökünden bir zaman dilimini karşılayan *keçe* (TİETZE, 2009: 133) ifadesi türetilmiştir. Günümüzde aynı ifadenin hem zarf hem isim şekli mevcuttur. Ancak bu ayrım ‘*gece ve çeyrek gece*’ örneklerinde olduğu gibi günümüz kullanımında bir ses olayı ile belirgin hâle getirilmiştir. Eserde yer alan ve eke örnek

olabilecek diğ er örnek şu şekildedir:

y  z altun zek tı bu  kki buçuk
y girmi takı beş mi inde açuk
 afiller a hırş u emel azdurur
bes  bakşa ‘ mri içen **kısa uk** (119/187)

Dörtlüğün son dizesinde yer alan *kısa uk* ifadesi *kıs-* fiilinden türemiştir. Buradaki ek, ‘gece’ kullanımına nispeten bir zaman dilimi gibi belli bir adın yerini almak yerine fiili sıfat kategorisine geçiren bir konumdadır. Ancak bu sıfat, fiilimsi eklerinde olduğu gibi işi/hareketi üzerinde taşır mahiyette değildir. Özellikle günümüzde Anadolu ağızlarında yer alan “*kısga: arpacık so anı*” (DS; C.8, 1975) : *küçük soğan* ifadesi düşünüldüğünde ekin bir nesnenin adını karşılayacak müstakil bir isim yapabildiği düşünülebilir.

Bu  rneklerle beraber /-A/, /-(y)A/ zarf fiil ekiyle ayrımı verilen /-A/ fiilden isim yapma ekinin karıştırılmaması adına eklerin şekillerinde bir farklılık ortaya konmak istenirse yukarıda geçen “*kısga*” ifadesinden hareketle fiilden isim yapma eki, /-A < -gA/ şeklinde özel olarak belirtilebilir. Zaten Gabain (1988: 51) bu ek için /-A/ başlığını değil /-GA/ başlığını kıllanmış ve ‘*kısga, bilg *’ örneklerini vermiştir.

2.3. /-AK/ < /-GAK/

Ek, şekil itibarıyla /-(I/U)K/ isim yapma ekiyle karıştırılmaktadır. Eski Türkçe dönemi için Tekin (2003: 91) bu eke yer vermemiş sadece /-(U)K/ ekini ve örneklerini vererek bunun *eylemin sonucu adlar* t retti ini belirtmiştir. Gabain (1988: 52) ise eki /-(I/U)K/ ekinden farklı değerlendirmiş ve - ak, -  k, - uk, -  k başlığı altında işleyerek ekin ‘*daima yapan*’ anlamında kelimeler yapt ı ını belirtmiştir. Karahanlı Türkçesinde ise Hacıeminoğlu (1996: 19) karıştırılan bu iki eki tıpkı Gabain (1988) gibi farklı başlıklar altında değerlendirmiş ve /-AK/ < /-GAK/ ekinin günümüz /-IcI/ veya /-An/ ekiyle günümüze çevrilebilecek ifadeler t retti ini belirtmiştir. /-(I/U)K/ eki ile /-AK/ < /-GAK/ ekinin farklı ekler olduğunu MM’de

geçen iki ifadede net bir şekilde görmek mümkündür: “*bıç-ak: bıçak (MM, 128/242) ≠ *bıç-uk: yarım (MM, 119/187).” Bu iki ifadede yer alan anlatımların farklı olduğu dolayısıyla kullanılan eklerin de farklı olması gerektiği açık bir şekilde görülmektedir. MM’de geçen ve /-AK/ < /-GAK/ ekine örnek olabilecek ifadeler şu şekildedir:

adağ tizge tēgrü bileki başı
açar bolsa ma ‘zūr qarabaş kişi
qarın arqa tiz birle örtmek kerek
eger bolsa bende nē türlüg tişi (101/72)

Dörtlükte geçen *adağ* ifadesi günümüz *ayak* kelimesinin Harezmi Türkçesinde kullanılan şeklidir. Ancak *adak* ifadesinin yine aynı eserde günümüzde kullanılan *ayak* şeklinin de görüldüğü anlatımlar mevcuttur. Ek, Gabain (1988: 52)’in de belirttiği üzere *eylemi daima yapan* şeklinde bir anlam ortaya koymaktadır. *At-* eylemini daima yapan anlamında bir ifade, vücutta bir bölgenin adını karşılamıştır. Bu kelimenin günümüz kullanımıyla aynı şekilde görüldüğü dörtlük ise şu şekildedir:

koyun eçkü qurbān kılınsa yarar
ayağı kulağı tamām köz körer
revā ərmes aḥsaḳ közi çıkmış
anıñ kim kulaḳda hem azraqı bar (120/195)

Burada *ayağ* ifadesi günümüzde kullanıldığı şekliyle dörtlükte yer almaktadır. MM’de ifadenin iki şeklinin de yer bulmasında aldığı eklerin etkisinden söz edilebileceği gibi yine bu durum Oğuzca bir ses özelliği olarak da kabul edilebilir. Bu anlamda *adak/ayak* ifadesinin döneme ait önemli bir Oğuzca ses özelliğine kanıt niteliğinde olduğu söylenebilir.

Ekin açıklama kısmında belirtilen *bıç-ak* ifadesinin dörtlükte geçtiği şekil ise şu şekildedir:

ürünj üzre nūrdın bitilmiş bitig
oḳıp uḳsa bolmas munı köp tētik

yonar mu ayıtğıl bıçak öz özin

nêçe bolsa edğü bilenmiş yêtig (140/330)

Dörtlüğün üçüncü dizesinde yer alan ifadede *bıç-* / *biç-*, *kes-* fiilini daima gerçekleştiren şeklinde bir anlam oluşturan bu ek, fiilden bir araç ismi türetmiştir. *İnceleme Bölümü'nde İsimden İsim Yapma Ekleri* başlığıyla yer alan +çUK eki bahsinde *bıçak* ifadesi üzerine “*biçäk, bıç-(kesmek)’tan değil, bi’den gelir.*” (TEKİN, 2004: 526) yorumuna yer verilmişti. Ancak *biç-* fiil kökünün herkesçe kabul gören kullanımı ve son olarak /-AK/ eki bahsiyle ifadenin ekin işlevine uygunluğu göz önüne alındığında *bıçak* ifadesinin *bi* isim kökü yerine *biç-* fiil kökünden türediği fikrinin daha makul olduğu söylenebilir. Bu sebeple *bıçak* ifadesi eldeki çalışmada /-AK/ eki bahsinde örneklenmiştir. Tıpkı bu ifadede olduğu gibi kökü üzerine farklı yorumlar yapılan ve MM’de geçen bir diğer kullanım ise şu şekildedir:

unutsa boğazlarda mü ‘min kişi

İdi zıkrin aymak helâl kılmış

İdi zıkri mü ‘min içi toluğ ol

*ziyân yok unutsa **tamak** til tişi (127/241)*

Dörtlükte geçen *tamak* ifadesi günümüzde kullanıldığı anlamıyla aynıdır. Bu ifade İsimden İsim Yapma Ekleri başlığı altında incelenen /+AK/ eki ile şu anki konu başlığı ek olan /-AK/ ekinin karıştırılabildiği bir kullanımdadır. Ancak ifadenin kök itibarıyla *tam-* : *damla-* fiilinden türeyerek sürekli damlayan anlamında bir anlatıma ulaştığı kabul edilebilir. Tıpkı *adak* ifadesine olduğu bu kullanımda da vücutta bir bölgeyi yaptığı hareketten yola çıkarak karşılayacak ve fiilden /-AK/ ekiyle oluşturulmuş bir kavram ismi söz konusudur. Bu sebeple eki ve geldiği *tamak* örneğini tıpkı *bıçak* ifadesinde olduğu gibi isimden isim yapma ekleri arasında değil fiilden isim yapma ekleri arasında belirtmek doğru olacaktır. Vücutta yaptığı iş/hareketten yola çıkarak oluşturulan *tamak* ve *adak* örneklerine benzer olarak MM’de şöyle bir örneğe daha değinilebilir:

*koyun eçkü kurbān kılınsa yarar
ayağı **kulakı** tamām kōz kōrer
revā ērmes aḥsaḳ kōzi çıkmış
anıñ kim **kulakda** hem azraḳı bar (120/195)*

Dörtlüğün iki ve dördüncü dizelerinde geçen *kulak* ifadesinde tıpkı *adak* ve *tamak* ifadelerinde olduğu gibi vücutta yer alan bir bölümün adını karşılayacak bir kavram söz konusudur. *Kulak* ifadesi, *kul-*: *işit-* fiilinden türeyerek diğer kullanımlarda olduğu gibi ekin geldiği işi *sürekli yapan* anlamında bir vücut bölümünün adını karşılamaktadır. *Kulak*, *adak*, *tamak* kelimelerinde var olan vücutta bir bölümü karşılama işlevine günümüzde kullanılan ancak MM’de yer almayan *dudak* < *tut-ak* ifadesi de eklenebilir.

Konu girişinde değinilen eklerin karıştırılması mevzusunda ve yoğun olarak kökü, eki üzerine yine değişik yorumlar içeren bir diğer örnek ise şu şekildedir:

*zahir kōz hicābı bu kirpük **kapak**
batında hicāb yok bu yetti tabak
müderris érür Haḳ köñül medrese
kētip ‘aḳl u idrāk alur-siz sebaḳ (150/395)*

Dörtlükte yer alan *kapak* ifadesinde yer alan */-AK/* eki, */-(I/U)K/* ekiyle karıştırılabilmektedir. Örneğin Gülensoy (2007) ifadenin kökeni üzerine yaptığı yorumlarda kökün *kapa-* < *kap+ga-* fiili, ekinse */-K/* eki olduğunu belirtir. Ancak bu ifadede bulunan anlam bunun tam tersidir. Çünkü Gabain (1988)’inin de belirttiği üzere */-AK/* eki geldiği fiile *sürekli yapılan* anlamı katmaktadır. *Kapak* ifadesinde *kap-*(*kapamak*) fiilinin sürekli yapılmasından hareketle tıpkı *bıçak* ifadesinde olduğu gibi bir *araç/alet* ismi oluşturulmuştur. Bu işlevden hareketle ekin */-K/* olamayacağı açıktır. *Bıçak*, *kapak* gibi anlatımlara bakılarak *tabak* kelimesinin akla gelmesi mümkündür ancak bu kelimenin Arapça olduğu bilinmektedir. Ekin verdiği sürekli yapılma anlamından doğan ancak MM’de kullanıldığı şekillerinde *kapak*, *bıçak* gibi alet/araç ismi oluşturmadığı düşünülen bir örnek vardır:

êşit ay bu yolda kadem urğuçı
taşavvuf içinde kurağ kurğuçı
'amel zühd ü takvā vera' mēnde tēp
osal bolma bolğul tutuş sorguçı (143/356)

İkinci dizede yer alan *kurağ* ifadesi günümüzdeki *meclis* anlamındadır. *Kur-* fiilinin devamlı yapılmasından doğan bu ifadede bir araç isminin olmadığı düşünülür. Argunşah ve Toparlı (2014) bu ifadeyi */-ak/* eki içerisinde değil */-ag/* eki diye ayrıca belirttikleri bir başka başlıkta tasnif eder. Yazmaya da bakıldığında üstte *-ak* ekine örnek verilen *kapak* ifadesinin yazımında ek 'ق' sesiyle verilmiş ancak *kurağ* kelimesinde yer aldığı düşünülen ek 'غ' sesiyle belirtilmiştir. Yazıdan hareketle farklı ekler olarak düşünülmesi doğaldır. Ancak */-ag/* eki ile kurulu başka bir ifadenin olmayışı ve geldiği *kurağ* ifadesinin sürekli yapılan anlamında bir fiilden doğması ekin */-ak/* ekiyle aynı olduğunun işaretidir. Eksik olduğu düşünülen araç ilgisi ise mecaz anlamda mevcuttur. Çünkü tasavvufta sohbe sebepleri olan yani sohbetin aracı meclislerdir. Bu anlamda *kurağ* kelimesi için ayrıca bir başlıkta */-ag/* ekinin gösterilmesine gerek yoktur.

2.4. */-An/, /-GAn/*

Ekin fiilleri sıfat kategorisine geçiren bir fiilimsi eki olduğu bilinmektedir. Sadece bu hâliyle fiilden yeni bir isim yaptığı söylenemez. Geldiği fiillerde tüm fiilimsi eklerinde olduğu gibi işin/hareketin tam olarak kaybolmadığı bilinmektedir. Eski Türkçede günümüzdeki gibi büyük bir kullanım alanı yoktur. Gabain (1988: 52) söz konusu eki *-ğın, -gin; -kın, -kin; -gan* başlığı altında ele alarak “*täzkin, mülteci; tirgin, kalabalık; bazgan, çekiç*” örneklerine yer verir. Yine Gabain (1988: 54) fiilden isim yapma ekleri arasında bahse konu olan ekle karıştırılması muhtemel ileride değinilecek olan */-on/* şeklinde başka bir eke de yer verir. Ancak bu ekin de fiili sıfat kategorisinde soka */-An/* ekinden farklı olduğu, en azından hareket bildiren sıfatlar değil de bir varlığın adını karşılayan “*tütün: duman, tirin: kalabalık, tügün: düğüm, yalın: yalan*” (GABAIN, 1988: 54) gibi örneklerindeki gibi geldiği ifadenin

müstakil bir isim olmasıyla tam olarak bellidir. /-An/, /-GAn/ eki ile /-^on/ ekinin bir başlık altında değerlendirilebileceği sanılabilir. Çünkü en belirgin şekliyle *tirgin/tirin* ifadesi iki kısımda da aynı ifadeler olduğunu hissettirmektedir. Ancak her ne kadar benzer görünse de anlama bakıldığında /-An/, /-GAn/ ekinde sürekli yapılmaktan doğan bir kullanım mevcutken /-^on/ ekinde fiildeki iş/hareketin gerçekleşmesiyle sonuç bildiren ifadeler oluşturulmuştur. Burada önem arz eden asıl konu Gabain (1988)'in iki eke de sıfat fiilleri değil bir kavramın adını karşılayabilecek müstakil ifadeleri örnek olarak vermesidir.

Günümüz kullanımı için ise Korkmaz (2009: 73-74) ekin fiillerden sıfat türeten çok işlek bir sıfat fiil eki olduğu ve ekin kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler de yapabildiği ama Eski Türkçede kullanılan, başındaki 'G' sesinin aşınmasıyla /-An/ eki sanılan ancak '*tavşan, yalan, yaratan, yılan*' ifadelerinde görülen /-GAn/ ekiyle karıştırılmaması gerektiği yorumunda bulunur. Bu iki ekin farklı ekler olduğunu belirten Korkmaz (2009: 74)'ın aslında /-GAn/ eki için tanımladığı '*abartma sıfatları türetme*' işlevi bu iki ekin söylenilenin aksine farklı değil sadece işlevi farklı olsa da aynı ekler olduğuna bir işarettir. Verilen örneklerdeki '*yaratğan: yaratan, tavşan < tabış-ğan: koşan, atlayan, yalğan: yakan, yalan*' örneklerinde fiilin sıfat kategorisine geçirilirken günümüzdeki /-An/ ekiyle aynı kullanımın olduğu görülecektir. Kalıplaşıp fiilimsi özelliğini yitirerek müstakil isim olması bahsi eki farklı bir ek kılamaz. Zaten Eski Türkçede Tekin(2003: 90) /-GAn/ ekine özünde fiilimsi olan '*kap-gan: kapan-bir kağanın unvanı, korı-gan: koruyan-kale*' ifadelerini örnek olarak verirken ekin sadece kalıcı isim yapan şekillerini "*Eylemden Ad Türeten Ekler*" konu başlığında ele almıştır. Ekte yer alan 'G' sesinin yıpranarak yok olması ve Harezmi döneminde her iki şeklin de görülmesi ise Oğuzca bir ses özelliği kabul edilebilir.

Bahse konu ekin Eski Türkçede ve günümüzde fiili sıfat kategorisine geçiren bir fiilimsi eki olduğu açıktır. Ancak iş/hareketin yitirilmediği ve kelimenin müstakil bir isim olarak türemediği kullanımları yapım eki olarak kabul etmek yanlıştır. Asıl işlevi fiili sıfat kategorisine sokmak olan bu ekin aslında bir yapım eki olmadığı ancak Eski Türkçeden günümüze kadar bazı ifadelerde sıfat olan anlamın

kalıplaşarak bir varlığın adını karşılayan ‘*tavşan, kazgan, korıgan vb. Harezmi döneminde: Uğan, eren, tiken*’ gibi kullanımlarında yapım eki göreviyle de kullanılabileceği söylenebilir. İkinci belirtilen işlevin zamanla oluştuğu ve ekin geldiği ifadelerde kuruluş maksadının sıfat iken kalıplaşma yoluyla yapım eki hâlini aldığı yorumu doğru kabul edilebilir. Eski Türkçe ile başlatılan ve günümüz kullanımına yer verilen ekin tarihî seyrinde Harezmi Türkçesinin ön ve art dönemlerine bakıldığında bahse konu olan eki Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996: 167)’nin *Sıfat Fiiller* başlığı altında değerlendirdiği ve kalıcı hâle gelen kullanımlara yer vermediği görülür. Çağatay Türkçesinde Eckmann (1988: 101-102) da, eki *Partisipler* başlığı altında değerlendirerek kalıcı isim şekillerine ayrıca yer vermemiştir.

Eldeki bu çalışmada MM’de yer alan şekiller içerisinde bu ekin tüm örnekleri değil sadece özünde fiilimsi olan ancak zamanla müstakil bir isim hâline dönüştüğü kabul edilebilen kullanımları örneklendirilecektir:

*bu cān birle tirig **ëren** ölmes ol*
bu cān qadri tegme kişi bilmes ol
nifāq kīne birle ‘amel kılguçı
bu cāndın haber hem eşer bulmas ol
(94/22)

***ërenler** ërür bil bu ajunga cān*
ajun bolmağay ër tükense kaçan
*anıñ tēg **ërenler** du ‘ası ërür*
amān içre ‘ālim tōlek bu cihāt
(148/380)

Dörtlüklerde yer alan ifadeler *er- ulaşmak, karışmak* (GÜLENSOY, 2007: 336) fiil kökünden türeyerek tasavvufî bir kavram olan velî, Allah’a kavuşmuş, din temellerine vakıf olmuş anlamında dinî bir makam ismi oluşturmuştur. Kelimenin bu anlama ulaşmadan evvel bir fiilimsi kullanımına sahip olduğu fark edilebilir. Ancak buradaki kullanımlarda ilk dörtlükte ifade önüne ‘*tirig*’ kelimesini alarak kendine sıfat edinmesi bakımından müstakil bir kavram olduğunu hissettirmektedir. Burada bir diğer önemli husus, bu ifadelerin *er, erkek* ismine getirilen /+An/ eki ile *erkekler* anlamı kurulan *eren* ifadesiyle benzer şekle sahip olmasıdır. Ancak MM’de bu iki kullanımın çok net bir şekilde farkı görülebilmektedir. Buradaki gibi fiilden türetilen kullanımdan çok farklı yapıya olan ve isim köküyle oluşturulmuş ifadelerin geçtiği

dörtlük içerisinde muhakkak ‘*tîşî, kadın*’ ifadelerine yer verildiği İsimden İsim Yapma Ekleri başlığı altında belirtilmişti. Örnek olarak verilen bu iki dörtlükteki kullanımda ise mevzubahis ifadenin *ermiş, veli, tarikat yolcusu* anlamına gelen dinî bir kavram oluşturduğu kesindir. Bu açıdan bu iki kullanım, şeklen birbirine benzese de kök ve aldığı ekler itibarıyla birbirinden farklıdır.

Konu üzerine farklı olarak ek için Hacıeminoğlu (1996) “*Ekin isimden fiil yapan -a / -e eki ile, fiilden isim yapan -n ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir.*” (HACIEMİNOĞLU, 1996: 14) yorumunda bulunur. Ancak bu yorum doğrultusunda ‘*ere-*’ fiili ortaya çıkar ama bunun ispatı olabilecek bir kullanım MM’de yer almazken ‘*er-*’ fiil kökünün kullanıldığı örneklerle MM’de fazlasıyla karşılaşılmaktadır. Yukarıda örnek olarak verilen dörtlüklerden ikincisinde eren ifadesinden hemen sonra *er- ulaşmak, kavuşmak* fiili geçmektedir. Bu anlamda ‘*eren: veli, ermiş*’ ifadesinin ‘*er: yiğit*’ isim kökünden değil ‘*er- : kavuşmak, ulaşmak*’ fiil kökünden oluşturulduğunu söylemek MM’de geçtiği şekillere bakıldığında daha doğru kabul edilecektir.

MM’de yer alan bir başka kullanım ise şu şekildedir:

tiken urgın eksen çêçek önmes ol
fesâd ağsa sendin hayır inmes ol
‘*aceb tañ erür bu kişi gâfleti*
nê kelgey maña tēp sonuñ sanmas ol (133/280)

Dörtlükte yer alan *tiken* ifadesi günümüz kullanımıyla aynı anlamda dörtlükte yer almaktadır. “*Diken soyunu, tohumunu eksen çiçek çıkmaz, bitmez*” şeklinde çevrilebilecek dizede *tiken* ifadesi *tik-* : *batmak, delmek* fiilinden /-An/ ekini alarak oluşturulmuş *batan, delen* anlamı kazandıktan sonra müstakil bir kavram adını da karşılayan bir şekle girmiştir. Burada anlam olarak sezilebilen fiilimsi eki bu *tiken* kelimesinde fiili sıfat kategorisine geçiren işlevini zamanla kaybederek yerini yeni bir kavram türeten bir yapıya bırakmıştır.

MM’de yer alan ve eke bir başka örnek olarak verilebilecek ancak Argunşah ve Toparlı (2014)’nın incelemelerinde eki, kelimedede yer alan şekliyle farklı bir başlıkta değerlendirdikleri kullanım şu şekildedir:

bu cümle ḥalāyık müsāfir mēñiz
taķı dūnye tüpsüz kırığsız tēñiz
Uğan zikri birle bulunğay tiliñ
eger nūḥ neci tēg amān ḳolsañız (97/40)

Dörtlükte yer alan *Uğan* ifadesinin devamında gelen *zıkr* ifadesi ile Allah’ın isimlerinden olan Kâdir, Muktedir anlamında bir ismi karşıladığı anlaşılmaktadır. Bu ifadenin kökü olarak *u-* : *yapabilmek, gücü yetmek, muktedir olmak* fiili kabul edilebilir: *u-ğan*: *gücü yeten, muktedir*. Arapça bir ifade olan Muktedir ismini halkın anlayacağı şekle getirmek maksadıyla bu terimin oluşturulduğu muhtemeldir. Yine yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi burada da fiilimsi eki kendini hissettirmekte ancak */-GAn/* ekiyle oluşturulan kavramın sıfat türünde bir ifade oluşturmak maksatlı kullanılmadığı belirgindir. Burada ekin geldiği ifadenin niteleme işlevi yerine bir kavramın adını karşılamak için kalıplaştığı söylenebilir. */-GAn/* ekini Argunşah ve Toparlı (2014) */-An/* eki başlığı altında değil farklı bir başlık altında değerlendirmiştir. Konu başlığı olan bu ekin giriş kısmında da belirtildiği üzere */-GAn/* eki ile */-An/* ekinin ister fiili sıfat kategorisine geçirsin ister fiilden müstakil isimler oluştursun aynı eklerdir. Bu durum *Uğan* ifadesinde de açıkça görülmektedir. Bu sebeple eldeki çalışmada ekler farklı olarak değil bir başlık altında örneklenmiştir.

2.5. */-ç/, /-nç/*

Fiillerden soyut isim yapan bu ek, günümüzde yoğun olarak fiilin bildirdiği iş için gerekli araç ismi yapılabilen */-Aç/< /-GAç/* eki ile karıştırılabilmektedir. */-Aç/< /-GAç/* eki bu ekten farklı olarak geldiği fiillerden somut ve iş/hareket için gerekli araç gereç ismi yaparken */-ç/* eki geldiği fiillerin bildirdiği işi soyut hâle getirir. Günümüzdeki ‘*sevinç, gülünç, korkunç vb.*’ örneklerinde var olan ek ile ‘*süzgeç,*

yüzgeç, yürüteç, büyüteç, tümleç vb.’ örneklerinde yer alan ekin birbirinden farklı olduğu açık olarak ortadadır. Somut araç isimleri yapan /-Aç/ < /-GAç/ ekinin çok eski dönemlerden itibaren başındaki ‘G’ sesini yitirerek kullanılabilmesi bu eki fiilleri soyut isim hâline getiren farklı işlevdeki /-ç/ ekiyle karışmasına sebep olmaktadır. İşlev olarak bakıldığında bu iki eki birbirinin eşdeğeri görmek yanlıştır.

Türkiye Türkçesinde Korkmaz (2009) bu iki eki farklı başlıklar altında incelemiştir. Eski Türkçede Gabain (1988) ise bu iki eki farklı başlıklar altında incelerken soyut isimler yapan /-ç/ ekini ‘-^onç, -^onçu, -^onçü’ başlığıyla vermiş, araç isimleri yapan /-Aç/ ekini ise -*gaç, -gäç, -kaç, -keç*’ başlığıyla incelemiştir. Harezmi öncesi dönem olan Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996) ekleri farklı başlıklarda göstermiş: /-ç/ ekini aynı şekliyle, /-Aç/ ekini ise ‘-*guç / - güç; -kuç / - küç*’ şeklinde başlık altına almıştır. Harezmi sonrası Çağatay Türkçesinde Eckmann (1988) iki eki farklı değerlendirerek /-nç/ eki için “*Akıl ve beden hareketleri ifade eden mücerret isimler yapar.*”(ECKMANN, 1988: 41) yorumunu yaparken günümüz /-Aç/ ekini ‘-*guç/-güç*’ başlığı altında incelemekte ve bu ekin ise alet isimleri yaptığını belirtmektedir. Tüm bu yorumlardan hareketle günümüzde şeklen benzer hâle gelmiş iki farklı ekin işlevlerine bakıldığında birbirlerinden çok farklı oldukları görülmektedir.

Soyut isimler türeten söz konusu /-ç/ eki MM’de tek bir ifadede görülür:

*asığ kılmas ol köp ökünç yêse soñ
êr ol kim oñarsa işin munda öñ
ecelniñ hazānı kélür nāgehān
uruğ ekse bolmas kirür yerge toñ (132/274)*

Dörtlüğün ilk dizesinde yer alan *ökünç* ifadesi pişmanlık anlamındadır. *Ökün-*, *pişman ol-* fiiline gelen /-ç/ eki fiilden *pişmanlık* gibi soyut bir kavram adı meydana getirmektedir. Bu ifadeden başka eke örnek olabilecek kullanıma MM’de rastlanılmamaktadır.

2.6. /-dü/

MM’de yalnız bir yerde geçen bu ek, aslında fiilden sıfat yapan ve kalıplaşma yoluyla yapım eki işlevi kazanan bir ektir. Harezmi sonrası dönemde Eckmann (1988: 43) ek için ‘*yahtu-yaktu, ışık-parıltı*’ örneğini verir. Karahanlı Türkçesinde ise Hacıeminoğlu (1996: 164) eki Sıfat-Fiiller başlığı altında ele alırken ekin çatı ekinden sonra gelen ‘*akındı, akmış; ödründi, seçilmiş, ekindi, ekilen; itindi, yapılan*’ şekillerine ek olarak sadece kök üzerine geldiği ‘*öğdi, övgü; umdı, dilek*’ örneklerini vermiştir. Günümüzde ise Ergin (2009) eki iki şekilde ele almış ve kalıplaşma yoluyla oluşan ‘*gecekondu, şıpsevdi*’ örneklerindeki ek ile ‘*akıntı, sallantı, bulantı*’ örneklerinde yer aldığını belirttiği /-tu/, /-ti/, /-tu/, /-tü/ ekini farklı başlıklar altında vermiştir. Korkmaz (2009) da aynı şekilde ‘*akıntı, çıkıntı, çöküntü vb.*’ örneklerindeki ek ile kalıplaştığını belirttiği ‘*sındı, uydu, girdi, çıktı vb.*’ örneklerde görülen eki farklı başlıklarda değerlendirmiştir. Ekin geldiği ifadeler sadece günümüz kullanımlarına bakılarak değerlendirildiğinde bu iki ekin farklı olduğu düşünülür. Ancak eski kullanımları göz önüne alındığında tüm örneklerde yapılan veya olan tüm eylemlerin sonucu yer almaktadır. Bu anlamda /-(I)ntI/ yahut kalıplaşma yoluyla oluştuğu belirtilen /-DI/ ekinin benzer olduğu ve her ikisinin de aslında fiilleri sıfat yapan ifadelerden kalıcı hâle gelen anlatımlar doğurduğu söylenebilir. İki ekin farklı görülme nedeni ise ekin çatı ekiyle beraber geldiği ifadelerde bir belirsizliğin varlığıdır. Sonuç olarak söz konusu ekin tıpkı /-dik/ eki gibi fiilleri sıfat yapan ve bazı kullanımlarda ve yoğun olarak günümüzde müstakil isimler oluşturabilen bir ek olduğu söylenebilir.

MM’de bu eke tek ifadede rastlanılır:

şenā ḥamd şükürdin nêçe ögdüler
bu ins ü melek cin nê kim ögdiler
olar aymışınça şenā ḥamd şükür
ayur-miz ilāhi nê kim aydılar (91/4)

Dörtlüğün ilk dizesinde yer alan ifadede *ög- öğmek* fiil kökünden /-dü/ ekiyle oluşturulmuş *övgü, yüceltme* anlamında bir kullanım mevcuttur. Yukarıda da

belirtildiği üzere ek, geldiği fiilin sonucunu vermektedir. Buradaki kullanımla ikinci dizenin sonunda yer alan ifade arasında ek ve şekil yönünden benzerlik görünür ancak anlam ve eklerdeki farklılık eserin yazmasında da hareketlerle özellikle belirtilmiştir. Ekin gelişim seyrine bakıldığında Karahanlı Türkçesinde sıfat fiil olarak ele alınan ekin Çağatay Türkçesinde müstakil kelimeler oluşturabildiği görülmektedir. Bu iki dönem arasında kalan Harezmi Türkçesine ait MM'deki bu kullanımda ise ifadenin sıfat anlamından uzaklaşarak müstakil bir kelimeyi karşıladığı söylenebilir. Bu süreçte ekin anlamın yanında şekil olarak da farklılaştığı görülmektedir. Hacıeminoğlu (1996: 164)'nın /-di/ olarak belirtilen ek, Eckmann (1988: 43) tarafından /-tu/ şekliyle gösterilmiştir. MM'de ise ög- fiili üzerine gelen ekin hem geçmiş hem de gelecekteki hâlini gösterir, iki dönemin de ortasında yer alabilecek -dü kullanımında bir şekli vardır. Geldiği fiilin sonucunu gösteren ekin bu anlamda şeklen de içinde bulunduğu dönemi ispatlayabilecek bir kullanımda yer almaktadır. Bu sebeple ekin başlığında tüm şekilleri kapsayan /-DI/ değil özellikle /-dü/ şekli verilmiştir.

2.7. /-(I/U)G/

MM'de sıkça karşılaşılan bir ektir. Geldiği fiillerden işin veya hareketin bizzat kendisini gösteren isimler veya sıfatlar oluşturur. Bu yönüyle fiilin sonucunu bildiren /-(I/U)K/ ekinden ayrılır. Tüm kullanımlarının fiilden yeni kavramlar türettiğini söylemek doğru olmaz. Yapım eki işlevi yanında fiili sıfat kategorisine geçirme göreviyle de kullanılabilir. Bu dönemde çok işlek olduğunu belirttiğimiz ekin sonraki dönemleri de düşünüldüğünde yıpranarak günümüz kullanımında görevini yardımcı sese yüklediği söylenebilir. Günümüzde *boya, yapı, kuru, katı dolu, soru* vb. kullanımlarda ekin görevini yardımcı sesin aldığı görülmektedir.

Gabain (1988: 51) Moğolcada da aynı olarak belirttiği eki yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şey olarak tanımlar ve ek için '*tapıg, ibadet; ötüg, rica; ayg, söz; bilig, bilgi; ög, akıl*' gibi örnekler verir. Hacıeminoğlu (1996: 18-19) çok kullanıldığını belirttiği ek için '*açıg, acı; adıg, ayık; agrıg, ağrı; asıg, fayda; bodug,*

boya’ vb. örneklerini verir. Çağatay Türkçesinde ise Eckmann (1988: 37) ekin iş veya hareket bildiren isimler yaptığını belirtir.

Günümüze bakıldığında Korkmaz (2009: 82-83) -I, -U başlığı altında incelediği ekin aslında bir bağlantı ünlüsü olduğunu ekin özünde yer alan *g* sesinin erimesiyle bu şekli aldığını ve özellikle günümüzde ekten ‘*açı, anı, artı, çarpı, kanı, veri vb.*’ örneklerinde görüldüğü üzere yeni söz ve terim üretiminde fazlaca yararlanıldığını belirtir. Ergin (2009:192-193) de ekin asli sesinin Batı Türkçesinde düşerek yardımcı sesin görevi üstlendiğini belirtir. Banguoğlu (1974: 244-245) ise ekin çok eski ve yaygın bir *sıfatfiil eki* olduğunu, Eski Türkçede *köni, yazı* gibi bazı ifadelerde, günümüzde ise tüm şekillerde damak sesini yitirdiğini belirtmektedir.

MM’de ekin fiilden isim türettiği kimi örnekler şu şekildedir:

ölügge teyemmüm revā ol taķı
velī üç kerek bil anıñ urmaķı
bir urğıl yüzün sil ékinç sağ élin
üçinç ur sol élgın sil a muttaķı (107/105)

Dörtlükte yer alan *ölüg* ifadesi günümüzde kullanılan anlamındadır. Bu kullanımda ek geldiği fiilden fiilin bildirdiği hareketi üzerinde bulunduran müstakil bir isim türetmiştir. *Öl-* fiilini üzerinde taşıyan kavram ‘*ölüg*’ ifadesidir.

bérıp aşlık aşlıkñı almaķ revā
meger cinsi bolsa ziyāde ribā
eger bolmasa cins revā artuķı
taķı bolsa nesye satıĝ na-revā (130/256)

Bu dörtlükte *satıĝ* ifadesi *ölüg* ifadesinde olduğu gibi yine fiilin bizzat kendisini gösteren *satış, ticaret* anlamında bir isimdir. İfadede yer alan anlamın günümüzde bir fiilimsi ekiyle karşılanması ekin yapım işlevini bozmaz çünkü *satıĝ* ifadesi hareket anlamını yitirmiş ve müstakil bir kavram oluşmuştur.

ķatıp suw burunķa meş etmek ķulaķ
sakal üwşemek barmaķ aralamaķ

üçinçi yumaklık yunur yer kamuğ

yunuğ buzmağay bil bu sünnet komak (102/75)

Dörtlüğün son dizesinde yer alan *yunuğ* ifadesinde ek, *yun-* fiilinden Farsça *abdest* birleşik kelimesinden daha anlamlı ve dinî vecibeyi daha doğru karşılayan bir kavram adı türetmiştir. Yıkanma, yunma işlemi anlamındaki bu dinî vecibe anlam olarak günümüze çevrildiğinde *abdest* ifadesi kullanılabilir ancak yine *yunuğ* kelimesinin bu ifadeden daha derin ve doğru bir kullanım oluşturduğu kesindir. Sadece *abdest* demenin *yunuğ* ifadesi için yeterli olamamasında iki farklı dilin dinî kavramlara ve dolayısıyla konuşanının mensubu olduğu dine verdiği önemi görmek mümkündür.

şenā hamd u tesbīh ü tehlīl uruğ

*bu ma 'nī üçün til yarattı **Koruğ***

sa 'ādet érür til munun bolsa ol

şakāvet eger bolsa mundın kuruğ (132/275)

Bu dörtlükte de tıpkı *yunuğ* ifadesinde olduğu gibi bir fiilin adı olan *Koruğ* ifadesi, Allah'ın *Hafız* isminin Harezmi Türkçesindeki karşılığıdır. *Koru-* fiiline gelen /-ğ/ eki burada vasıf ismi gibi görünen ancak Allah'ın isimlerinden birini karşılayan kalıcı bir isim oluşturmuştur.

*boğuzlar boğaz **yumrusındın** üküş*

başı yar u iyğıl a şāhib-ukuš

nêçe az taķı berse bolğay helāl

hilāf kalsa sālīm boğaz bir tutuş (127/238)

Dörtlüğün ilk dizesinde yer alan *yumru* ifadesi günümüz anlamıyla aynıdır. Anlam olarak boğazın yuvarlaklaştığı bir bölgenin adıdır. *Yum-(u)r-u* ifadesinin *yuvarlaklaşmış* anlamında önce bir vasıf ismi oluşturduğu düşünülebilir. Ancak vücutta bir bölgenin adını karşılaması bakımından ifade bir terimdir. Burada asıl dikkat çeken ifadenin diğer örneklerdeki gibi /-g/ ekini alırken ekini aşınarak görevini yardımcı sesine bırakmış olmasıdır. Argunşah ve Toparlı (2014) eki /-U/ eki

dâhilinde incelemiştir ancak /-U/ eki fiili zarf kategorisine getiren bir zarf fiil ekidir. Bu ifadede *yumur-* : *yuvarlaş-*, *toplaş-* fiilinden doğan ifade herhangi hareket zarfının kalıcı hâle gelmesiyle değil bir vasıf isminin terim anlam kazanmasıyla oluşmuştur. Bu bakımdan *yumru* ifadesinin /-G/ ekiyle türemiş olduğu daha akla yatkın kabul edilebilir.

MM’de ekin sıfat yaptığı kullanımlardan bazıları ise şöyledir:

delürmek ağız tolu kısmak kişi
***toluğ** söz ayumaz tutup kısmış*
namâz içre gülmek katıg hem buzâr
bilin külmek êrmes açılsa tîşi (102//78)

Dörtlüğün ikinci dizesinde yer alan *toluğ* ifadesi *tam* anlamındadır. İlk dizede yer alan *tolu* ifadesinde ise bu ek değil, zarf fiil eki mevcuttur. ‘*Dolu / tam söz söyleyemez*’ şeklinde çevrilebilecek ifadede yalın kullanılamaz. İfadede ek, *tol-* fiilini sıfat kategorisine geçirmiştir.

taķı nefş nişāni şikāyet kıılır
zıķır kılgu yêrde hikāyet kıılır
***ķuruğ** da ‘vi birle zahir kôrkütüp*
ulaşu bu ğafletni ‘adet kıılır (144/352)

Bu dörtlükte ise ek, *kuru-* fiiline gelerek eylemin bizzat kendisinden hareketle oluşan bir sıfat meydana getirmiştir. *Kuru-ğ da’vi* ifadesi *kuru dava*, *boş dava* anlamındadır. Dolayısıyla bu ifadede, üst kısımda verilen *yumru*, *yunuğ*, *ölüg*, *satıg* anlatımlarında olduğu gibi bir isim değil; sıfat mevcuttur.

ķamer pāre boldı işāret bile
***ķatıg** taş ma keldi ķatında tile*
taķı bilgil enşāri oğlanları
ölüp bāz tirildi munı keç bile (96/34)

Yukarıdaki dörtlüklerde olduğu gibi bu dörtlüğün ikinci dizesinde fiilden oluşturulmuş bir sıfat mevcuttur. *Katıg taş* ifadesi günümüzde *katı*, *sert taş*

anlamındadır. Üstte belirtilen isimler gibi bir isimden söz edilemez. İkinci kısımda verilen örneklerde olduğu gibi ek, fiilden sıfat meydana getirir.

Tüm bu örneklerden hareketle ekin fiilden yine o fiilin kendisini bildiren müstakil bir isim türetmesinin yanında sıfat oluşturduğu kullanımlarının da olduğu yorumu yapılabilir. Ancak oluşturulan sıfatlarda yer alan ekin Banguoğlu (1974)'nın belirttiği gibi bir sıfat fiil eki olduğunu söylemek de kesin bir doğruyu işaret etmez. Çünkü sıfat fiil olan ifadede hareket anlamı yitirilmez. Bahse konu ekin, geldiği fiillerden sıfat oluşturulurken iş/hareket anlamı kaybolur. Sadece işin veya hareketin bizzat kendisiyle oluşan bir vasıf ismi mevcuttur. Bu anlamda ekin fiilimsi eklerinden farklı olduğu söylenebilir. MM'de yer alan örneklerden hareketle ekin geldiği tüm ifadelerde fiilin kendisiyle oluşan bir ismin veya sıfatın meydana geldiği söylenebilir. Ancak ekin meydana getirdiği anlam; '*yunuğ, ölüğ, satığ, yumru vb.*' ifadelerde müstakil bir isim, '*katığ, kuruğ, toluğ vb.*' ifadelerde vasıf ismi şekliyle oluşmaktadır.

2.8. /-GU/

MM'de ekin soyut veya somut kalıcı isimler türettiği aynı zamanda bir fiilimsi eki gibi kullanılarak fiillerden kalıcı olmayan isimler veya sıfatlar oluşturduğu görülür. Bu başlık içerisinde verilemeyecek tasarı veya gelecek zaman bildiren kip görevine de MM'de çok kez karşılaşılır. Ekin yoğun olarak fiilimsi veya kip görevinde kullanılması, esas görevinin bir yapım eki olmadığına işaret etmektedir. Kimi ifadelerin zamanla kalıcı isimler hâlini aldığı kullanımlar vesilesiyle ekin sadece bu anlatımlardaki yönünün yapım ekleri arasında değerlendirilmesini gerekli kılar. Günümüzde yoğun olarak isim türetmede kullanılan ekin MM'de yalnız /-gu/ ve -gü şekli görülmektedir.

Türkiye Türkçesinde Korkmaz (2009: 80-81) ekin çok işlek olduğunu belirtmiş ve üç ana işleve ayırdığı ekin *araç ismi, soyut ve somut isimler* yaptığını belirtmiştir.

Gabain (1988: 52) ekin Eski Türkçede *fail ismi, soyut isimler, alet ismi, sık sık sıfat yapma* görevinin olduğunu belirtir ancak verdiği örnekler arasında yer alan *belgü* ifadesindeki ekin eldeki çalışmada isim yapma eki olduğu kabul edilerek mevcut ek, *İsimden İsim Yapma Ekleri* başlığı altında değerlendirilmiştir. Yine Eski Türkçede Tekin (2003: 90) ekin *eylem, eyleyici adları* türettiğini söyler ve '*kor(ı)gu, muhafız; küräğü kaçak, yönetilmez olmak*' örneklerini verir.

Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996: 19-20) ekin tüm devirlerde yoğun olarak görüldüğünü belirterek '*bergü, borç; bitigü, kalem; bukagu, kelepçe; kadgu, kaygı; karagu, kanagu, neşter; kör; közüngü, ayna; koltgu, ihtiyaç; kedgü, giyecek...*' vb. örneklerini sıralar.

Çağatay Türkçesinde ise Eckmann (1988: 38) ekin fiil ismi işlevi için *uyku, yargu* vb. örnekleri; alet yapma işlevine *közgü: ayna < körün-gü, süpürge* örneklerini verir. Yine bu örnekler içerisindeki *közgü* ifadesi eldeki çalışmada *İsimden İsim Yapma Ekleri* bahsinde değerlendirilmiştir.

Ekin MM'de yapım eki göreviyle yer aldığı ifadeler şu şekildedir:

saña sênlikiñ bil hicāb keçgüsüz
keter bolsa-sên mên bolur seçgüsüz
sefer hâcet êrmes sên-ök-sên hicāb
ķamuğ menzil oşbu velî köçgüsüz (142/339)

Dörtlükte ilk dizede yer alan ifade *keç-* fiilinden oluşmuş ve *geçit* anlamındadır. Özünde fiilimsi olan ifade fiil özelliğini yitirip */-siz/* olumsuz sıfat oluşturan eki üzerine *alarak geçitsiz, engelli* anlamı oluşturmuştur. İkinci dizedeki ifadede ise *seç-* fiil kökü, aldığı ekle fiil özelliğini yitirerek *seçenek, karar* anlamına ulaşmıştır. Bu iki ifadenin yapım eki görevinde olduğu, dördüncü dizede yer alan *köçgüsüz* ifadesiyle kıyaslanarak sezilebilir. Çünkü */-gü/* ekinin yapım eki işlevinde olduğu *keçkü* ve *seçkü* ifadeleri, *köçgü* ifadesinden farklı olarak kalıcı hâle gelmiştir. *Köçgüsüz* kelimesi, *köçküstüz menzil: erişilmez hedef* anlamına ulaşırken diğer iki kalıcı isim gibi *-gü* sıfat fiil ekini almış ancak kalıcı hâle gelememiştir yani sıfat durumundadır.

saġu tutsa yalguz ya arşun kişi
ya bir oba halkı êkin êkmiři
ya bir aydın eksük ecel birle kim
selem 'aķdi ķılsa buzuk ķılmıřı (129/255)

Bu dörtlükte ise *saġu* ifadesi *sa-* : *saymak* fiil köküne */-gu/* eki getirilerek oluşturulmuş *lçek*, *lçm* anlamında bir isimdir. İfadenin saymak / ölçmek şeklinde düşünülerek isim fiil olduğunu söylemek doğru olmaz. Çünkü bu ifade ‘*arşın ölçüsü*’nden bahsetmektedir, ifade fiilimsi kabul edildiğinde *arşın ölçmesi* anlamında yanlış bir kavram ifade ortaya çıkacaktır. Fiilin özelliğini kaybederek bir terim ismi şeklinde kalıcı hle gelmiştir.

tevekkül dell haķnı çın bilgge
inanmak kıymet taķı lgge
haķķatde haķķa inangan kişi
nteg hli bolur üküş klgge (97/43)

Burada ise ikinci dizede yer alan *lg* ifadesinde *l-* : *lmek* fiil köküne *-g* eki getirilerek *lm* anlamında soyut ve kalıcı bir isim oluşturulmuştur. *lg* İfadesindeki */-g/* eki, ilk dizede geçen *bilg* ve son dizede yer alan *klg* ifadelerindeki şeklen aynı eklerle geldiği fiilin hareket anlamını yitirmesi bakımından işlev olarak farklıdır. Dörtlük günümüze aktarıldığında fark belirginleşecektir: *Tevekkül etmek*; *kıyamet ve lme* inanmaya, *Hakk’ı gerçekten bilmeye delildir*. *Allah’a gerçekten inanan kişinin çok gülmeye nasıl hli olur?* Burada altı çizili ifadelerde fiilimsi, koyu yazılın kısımda ise kalıcı bir isimden söz etmek mümkündür.

icb u kabl ķabż hibede yter
dürüst munça birle şer ‘at tutar
*alur **ķargu** bermese yatdın yana*
alumas ķayařdın berildi ter (130/258)

Dörtlüğün nc dizesinde yer alan *ķargu* ifadesinde *kar-* : *karşı durmak* (GÜLENSOY, 2007: 471) fiiline */-Ėu/* eki getirilerek *karşı*, *karşılık* anlamı

oluşturulmuştur.

salıp cümle ni kim hicāb bolgunu
alıp cümle ni kim anı bulgunu
ḥaḳīḳat ḥaḳīḳat ḳoluğlı éren
*kerek ḥaḳḳa ḳoysa ḳamuğ **ḳolğunu** (147/375)*

Dörtlüğün son dizesinde yer alan *ḳolğu* ifadesi *istek, dilek* anlamındadır. *Kol-* : *istemek* fiiline gelen */-ğu/* eki dörtlükte anlam olarak kalıcı hâle gelmiş bir kavramın ismidir. Yine dörtlükte yer alan *bulğu, bolğu* ifadelerindeki gibi ekin fiili sıfat kategorisine getirme gibi bir olmadığı için diğerlerinden farklı olarak fiil özelliği kaybolan *kolğu* ifadesinde */-ğu/* eki soyut bir kavram ismi türetmiştir.

Argunşah ve Toparlı (2014)'nın kimi ifadelerde eki yapım eki görevinde kabul ettiği ancak işlev olarak */-GU/* ekinin fiilimsi eki olduğu ifadeler şunlardır:

taḡ arkursa bilgil oruç vaḳtı ol
***yegü içgü** ḳırbānga yok bilgü yol*
velī kūn batınça eger batsa kūn
revā boldı emdi ḥelāl neḡni ḳol (116/165)

Dörtlüğün ikinci dizesinde yer alan *yegü* ve *içgü* ifadeleri *-gü* ekini alarak bir fiilin adını karşılamıştır. Ancak anlamdan anlaşılacağı üzere bu ifadeler, fiil özelliğini tamamen yitirerek kalıcı bir hâl almamışlardır. ‘*Yemek, içmek, eşe yaklaşmak yok, bilinecek yol.*’ şeklinde düşünülmesi gereken dizede */-gü/* ekinin geldiği ifadeler bir kavramın değil bir fiilin ismini karşıladıkları için fiilimsi eki almış kabul edilirler. Fiil özelliklerini kaybetmediklerinden *yegü* ve *içgü* ifadeleri türemiş isim değil, fiilimsi kabul edilmelidir.

2.9. */-(I/U)K/*

Geldiği fiillerden işin veya hareketin sonucunu gösteren isimler oluşturan bu ek, */-(I/U)G/* ve */-AK/* ekiyle sıklıkla karıştırılmaktadır. Yukarıda ayrıca belirtilen bu eklerden */-(I/U)G/* eki geldiği fiilin bizzat kendisini gösteren isimler oluştururken

/-AK/ eki geldiği fiilden MM’de geçtiği şekilleriyle devamlı yapılma anlamıyla alet ismi oluştur. Bu ikisinden çok farklı olan /-(I/U)K/ eki ise fiilin sonucunu gösteren vasıf isimleri veya bir varlığın ismini karşılayan müstakil isimler oluşturur.

Gabain (1988: 54) ekin /-g/ ekiyle farkının kesin olarak tespit edilemediğini ve işlev olarak çoğunlukla sıfat yaptığını, yapılan işin sonucunu bildirdiğini belirtir. Tekin (2003: 90-91) de /-g/ ekinden farklı başlıkta gösterdiği ekin eylem sonucunu bildiren isimler ve nitelikler yaptığını belirtmektedir.

Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996: 20-21) ekin sıfat, soyut isim, alet ve eşya ismi yaptığını belirtmektedir. Çağatay Türkçesinde ise Eckmann (1988: 41-42) ekin hareketin sonucunu bildiren isimler ve bazen alet isimleri yaptığını belirtmiştir ancak ek çeşitlerini gösterirken /-ak/, /-ek/ ekini başlıkta ekin çeşidi olarak göstermiştir.

Türkiye Türkçesinde ise Korkmaz (2009: 84-87) Eski Türkçede /-yUk/ olarak gösterdiği ekin yapılmış, bitmiş bir işi üzerinde taşıma anlamı verdiğini belirtir ve /-AK/ ekiyle karıştırılan kimi kullanımlarına dikkat çeker. Ergin (2009: 188) de /-ak/ ve /-k/ eklerini birbirinden farklı görerek /-k/ ekinin fiilin göstermiş olduğu harekete uğramış olan nesneleri karşıladığını; /-ak/ ekinin ise hareketi çokça yapanı, hareketin yapıldığı yeri ve alet isimlerini türetmede kullanıldığını belirtir. Banguoğlu (1974: 248-250) ise eki tıpkı /-g/ eki gibi eki bir *sıfatfiil* eki olarak tanımlar.

Sonuç olarak birbiriyle farkı tam olarak verilemeyen bu üç ekin MM’de geçtiği şekillerde üst kısımlarda kendi başlıklarında da belirtildiği gibi:

Çok yapan/yapılan/olan anlamında bir alet, eşya oluşturmak istendiğinde yahut bir yer kastedilecekse /-AK/; fiilin bizzat kendisiyle bir hareket adı bildirilecekse /-(I/U)G/; fiilin bildirdiği iş/hareket sonucunda bir isim veya vasıf ismi oluşturulacaksa /-(I/U)K/ ekinin yoğunlukla kullanıldığı söylenebilir.

Bu üç ek içerisinde örneği verilmeyen /-(I/U)K/ ekinin MM’de geldiği şekillere bakıldığında iki temel kullanımdan söz edilebilir. Bunlardan ilki ve en yoğun kullanılan şekli ekin geldiği fiilden vasıf ismi oluşturulmuş ifadelerdir:

yana yüz yégirmi taķı tórt mini
rusûl enbiyalar ékinç söz oñı
eger **artuķ** **eksük** yakîn bilmesen
érür evvel âdem Muḥammed sonı (91/5)

Dörtlüğün üçüncü dizesinde yer alan *artuķ* ve *eksük* ifadeleri günümüz anlamıyla aynıdır. Dize günümüze aktarıldığında ‘eğer fazla eksik iyi bilmiyorsan...’ şeklinde bir anlam çıkar. Burada fiile gelen /-(U)K/ eki fiilden bir vasıf ismi oluşturmuştur. Bu vasıf isimleri de cümle içerisinde zarf görevinde kullanılmaktadır.

edükde tëlük açsa barmaķ uçı
anıñ mesḥi hîç yok revâ tutğuçı
eger konçda bolsa ziyân kılmağay
telük yâ **sökük** açsa barmaķ kaçı (119/185)

Dörtlüğün son dizesinde yer alan ifadeler aldığı ek neticesinde fiilin sonucunu gösteren birer vasıf ismi oluşturmuştur. Dörtlükte nitelenen bir isim ya da fiilin olmayışı ifadeleri kalıcı isim yapmaz. Ulaşılan son anlam bir vasıf isimdir. İlk dizede yer alan *edük*: *ayakkabı*, *mest* ifadesi ise bir vasıf ismi değildir. *Edük* ifadesi diğer iki ifadeyle kıyaslandığında müstakil bir varlığın adını karşılaması bakımından isimdir. Bu ifade aynı zamanda aldığı ekin /-AK/ ekinden farkını göstermesi bakımından da önemlidir. *Adak* ve *edük* arasındaki fark mevcut eklerinin farkını ortaya koyar: ilkinde sürekli yapılma anlamından doğan bir nesne, *ayak* anlamı mevcutken aynı kökten geldiği düşünülebilecek ikinci ifadede fiilin sonucunu gösteren bir eşya ismi oluşturulmuştur.

*sağ*u tutsa yalguz ya arşun kişı
ya bir oba ḥalkı ékin ékmişı
ya bir aydın **eksük** ecel birle kim
selem 'aķdi kılsa **buzuķ** kılması (129/255)

Burada ise son dizede yer alan ifade fiile gelen ek sonucunda *buz-* / *boz-* işinin sonucunu gösteren bir vasıf ismi oluşturmuştur.

yaqınlara bolur bağırlar kebāb
yıraḳḳa temāşā bu çeng ü rebāb
yigitdin ‘aceb yoḳ kim aydı resül
cünündin erür bir butaḳ bu şebāb (96/38)

Bu dörtlükte ise ikinci dizede yer alan ifade, *yıra-* fiiline gelen */-k/* eki ile fiilin bildirdiği hareketin sonucunu gösteren *uzak* anlamında bir vasıf ismi durumundadır.

/-(I/U)K/ eki ile vasıf ismi şeklinde değil de bir varlığın adını karşılayan MM’deki ifadeler ise şu şekildedir:

eliñ tutmuşında elin ırğama
kim ırğasa töklür bu yazuḳ teme
mürîd şeyhni yazuḳlu tēp bilmegü
bu ma ‘nîdin ötrü elin ırğama (134/290)

İkinci ve üçüncü dizelerde yer alan ifade, *yaz-* : *azmak* (GÜLENSOY, 2007: 1100) fiiline gelen */-uk/* eki ile fiilin sonucunu gösteren bir müstakil ismini karşılamaktadır. İnsan *azma/yazma* sonucunda *azuk, yazuk*: *günah* sahibi olur. İfadenin bir vasıf ismi olamayacağı üçüncü dizede üzerine aldığı olumlu sıfat yapma eki */-II/* ekinden de anlaşılmaktadır.

tekebbür İdi buyruḳındın yıḡar
nişānı taḳı ma ‘şiyet köp toḡar
ḥaḳīḳat tekebbür beyānın eşit
yıḡaḳdın yıḡılmas tekebbürlüg er (99/59)

Bu dörtlüğün ilk dizesinde ise işin sonucunu gösteren bir ifade mevcuttur. *Buyur-* fiiline gelen ek fiilin sonucunda oluşmuş bir kavramın adını oluşturmaktadır.

ilāhî tilekim meded yāri bër
meni kıl müsülmān ḥelāl loḳma yër
köñül ma ‘rifet nūri birle tolup
tilimni ḳılu bër arıḡ sèni tēr (91/2)

İlk dizede yer alan ifade, *tile-* fiil gövdesine gelen ek ile tıpkı bir üst dörtlükte olduğu gibi işin sonucunda oluşmuş bir kavramı karşılar. Fiilin sonucunda oluşmuş ve bir kavramın adını karşılayan bu ifadelerin tümünde soyut bir anlam mevcuttur. Bu yönüyle bunlardan farklı olarak MM’de bir başka ifade de mevcuttur:

şerī ‘at érür yol tarīkat azık
hakīkat suwı bil taqı Rab razık
bu nefs müngü merkeb tēmiş hak resūl
öz özingē kötrür muni köp fasık (98/49)

Burada ise ekin gelerek isim oluşturduğu yukarıdaki ifadelerden farklı olarak somut bir kavram mevcuttur. *Azı-* (*öğütme*) fiiline gelen ek işin sonucunda oluşan bir isim oluşturmaktadır. Dizenin günümüze aktarılmasıyla oluşan anlamda soyut bir ifade sezilebilir ancak *azık* ifadesi *öğütülecek yiyecek* anlamındadır. Somut olması yanında diğer isimlerden farklı olarak *azık* ifadesinde geçmiş veya geçecek bir iş değil geleceğe ait bir iş söz konusudur. Yani *tilek*, *buyruk*, *yazuk* kavramlarından farklı olarak *azık* ifadesinde fiilin gelecekteki hâlini bildiren bir anlatım, gelecek zamanda oluşacak bir sonuç anlamı vardır. Somut olması ve gelecek zaman anlamı taşıması bakımından *azık* örneği diğer örneklerden farklıdır.

2.10. /-l/

Türkçenin tüm dönemlerinde görüldüğü belirtilen ekin hiçbir dönem için gramercilerce işlevine dönük bir yorum yapılmamıştır. Gabain (1988: 53) Moğolcayla aynı şekilde olduğunu belirttiği ek için ‘*inal*, *bakan gibi yüksek bir mevki unvanı*; *kısıl*, *boğaz/vadi*; *tükāl bütün/hep*; *osal*, *ihmalkâr*’ örneklerini verir. Yine Eski Türkçede Tekin (2003: 91) herhangi yorum yapmadığı ek için ‘*inal*: *güvenilir*, *kısıl*: *dar dağ geçidi/kanyon*, *tükāl*: *tam/tamam*’ örneklerini verir.

Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996: 22-25) ekin çok işlek olduğunu belirterek ekin bahsini, açıkladığı diğer eklere nazaran çok geniş tutmuş, iki heceli olan ve /-l/ ile biten isimlerin aslında bu ekle türemiş isim olduğunu belirterek “*al*:

hile, il: devlet, ul: temel/dip/kök, kal: yaşlı, tal: dal/şube, til: dil, kol: kol, tol: bütün, yol: yol, köl: göl, töl: döl/tohum, kul: kul/köle, yul: menba/kaynak, amul: sakın, aıl: bütün, oıl: çocuk, ükil: çok, kısıl: vadi/dar geçit, muıl: şaşkın, tükel: hep/bütün, targıl: dağılmış/alaca, ül: pay” örneklerinin köklerinden hareketle ifadeleri ayrı ayrı izah etmiştir. Çağatay Türkçesinde ise Eckmann (1988: 39) ekin Moğolcadaki gibi olduğunu belirterek ‘*kabal: kuşatma, soyurgal: hediye, tükel: bütün, yasal: düzen/sıra*’ örneklerini verir.

Günümüze bakıldığında ise Korkmaz (2009: 88) ekin Eski Türkçeden beri işlek olmadığını günümüze de ‘*çakıl, çapul, çökül vb.*’ arkaik birkaç örnek bıraktığını belirtmiştir. Ergin (2009: 195-196) de ekin eskiden beri mevcut olduğunu ve işlek olmadığını belirtir. Tüm bu yorumlar içerisinde Hacıeminoğlu (1996: 22-25)’nın köklerini tek tek yorumladığı, MM’de yer alan ‘*köl, kul, oıl, til, yol*’ gibi diğer gramercilerde yer almayan ifadeler önemlidir.

MM’de eke örnek olabilecek ifadeler şunlardır:

*kanā ‘at bu érge tükenmes ğinā
harīş hırşı birle yöriyür yana
tükel dünya mālı yıgar nē asıĝ
olar özgelerge qalır ol yana (99/56)*

Üçüncü dizede yer alan ifadede *tüke-* : *bitmek, tükenmek* fiiline /-l/ eki gelerek vasıf ismi oluşturmuştur. İfade bütün anlamına gelmektedir. Hemen hemen tüm gramercilerin eke örnek olarak verdiği ifade MM’de sadece bu dörtlükte değil 71, 145, 226 ve 366. dörtlükler olmak üzere dört yerde daha bu dörtlükteki anlamıyla yer almaktadır.

*nēçe teyü sezig ğalib bolsa bil
namāznıy bināsın anıy üzre qıl
sezig bolmasa-sēn aşıł tut yaķın
‘ibādet içinde osal qılmaĝıl (109/122)*

Burada son dizede ise Gabain (1988)'in eke örnek olarak saydığı *osal: ihmal, tembellik* ifadesi yer almaktadır. Gabain (1988: 53) ifadenin kökü olan *osa-* için Çağatayca *osa-n: tembel* örneğini verir.

*kısa sıkı yu el yüz birkaç yolu
bakıp körmesün köz taşında öli
kerek érse ékki ajunda amān
küdeşmek kerek **kul** arıglık **yolı** (103/84)*

Bu dörtlüğün son dizesinde yer alan *kul* ve *yol* ifadeleri günümüz anlamlarıyla aynı anlamı taşırlar. Hacıeminoğlu (1996) *yol* ifadesi için “*Bu kelime yorı- fiilinin kökü olan yo- fiilinden yapılmıştır. Çünkü, yor-ı fiili yo-r isminden türemiş bir kelimedir.*” (HACIEMİNOĞLU, 1996: 23) der ve ifadenin işlev olarak fiilin gerçekleşmesini sağlayan vasıta olduğunu kabul eder. Yine Hacıeminoğlu (1996: 23) dörtlükteki *kul* ifadesi içinse *ku-r: kuşak* örneğinden hareketle *ku-: bağlamak* köküne gelen */-l/* ekiyle Allah’a veya efendisine *bağlı olan* anlamının oluşturulduğunu savunur.

*şenā ḥamd u tesbīḥ ü tehlīl uruḡ
bu ma ‘nī üçün **til** yarattı Koruḡ
sa ‘ādet érür til munun bolsa ol
şakāvet eger bolsa mundın kuruḡ (132/275)*

İkinci dizede yer alan *til: dil* ifadesi *ti- demek* fiil köküne */-l/* ekinin getirilmesiyle tıpkı *yol* ifadesinde olduğu gibi fiilin gerçekleşmesi için gereken araç ismi oluşturmuştur. Ekseri vücut bölümlerini isimlendirmek için isimlerde kullanılan */+z/* ve */+n/* eki, fiillere gelemeyeceğinden fiil kökünden türetilen bu organın karşılanması */-l/* eki kullanılmıştır.

*küyüp **köl** arıp suwnı kim bulmadı
érür yerge cins ol gümān kalmadı
tutar kumnu ya küb revā şāfi’ī
bu topraqdın özge revā kılmadı (107/107)*

Dörtlüğün ilk dizesinde bugünkü anlamıyla aynı anlamda kullanılan *köl* ifadesinin Hacıeminoğlu (1996)'na göre kökü, *kö-* : *bağlamak* fiilidir: “*Bu kelime ‘bağlamak’ anlamındaki kö- fiilinden yapılmıştır. Çünkü göl ‘etrafı kara ile çevrilmiş’ yani ‘yolu bağlanmış durgun su’ demektir.*” (HACIEMİNOĞLU, 1996: 23); Buradaki */-l/* ekinin kelimeye kattığı anlam içinse *fülin gerçekleşmesinden hâsıl olan netice* yorumunda bulunur.

2.11. */-(İ)m/*

Günümüzde işlek olarak kullanılan ve MM’de yalnız iki yerde karşılaşılan bu ekin iki kullanımından birinde fiilden zarf görevli kelime, diğerinde vasıf ismi oluşturduğu görülmektedir.

Eski Türkçede Gabain (1988: 53) ek için herhangi görüş belirtmez ve ‘*talım: yağma, kâdim: giyim / elbise, tuğum: doğuş, istâm: istek / arzu.*’ örneklerini eke örnek olarak sıralar. Tekin (2003: 91-92) de ek için herhangi görüş belirtmez ve eke ‘*barım: servet, batım: batma, kâdim: giyim, ölüm: ölüm*’ örneklerini verir.

Harezmi Türkçesinden önceki dönem olan Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996: 25) ekin çok işlek olduğunu ve genellikle soyut isimler yaptığını belirtmiştir. Harezmi Türkçesinin sonucu konumundaki Çağatay Türkçesinde ise Eckmann (1988: 40) ekin soyut ve bir iş veya hareketi, bir hareketin sonucunu bildirdiğini, bazen ‘*bir ok atımı, bir süt bışımına yavuk: sütün pişme süresine yakın*’ örneklerindeki gibi ölçü de bildirebildiğini belirtir.

Türkiye Türkçesinde ise Ergin (2009: 187-188) eki nesne ismi yapan fiilden isim yapma eklerinin çok işlek olanlarından biri olduğunu belirtir. Korkmaz (2009: 89-91) ise ekin terim yapmada kolaylık sağladığını, soyut atlar türettiğini ayrıca */-mA/* hareket adına denk olduğunu belirtir.

Ek, MM’de şu ifadelerde görülmektedir:

seferdin eğer bolsa eksük 'azīm
tutuş yıl yörise muķīm ol yarım
müsāfir sefer haddiçe tēgmedin
rücū' kılsa bolur müsāfir muķīm (118/177)

İkinci dizede yer alan ifade günümüz anlamıyla aynı anlamı taşır. /-(I)m/ eki geldiği *yar-* : *yarmak, bölmek* fiilini vasıf ismi hâline getirmiştir. Dizenin anlamı 'tüm yıl yürüse yarım mukimdir' anlamındadır. Fiilden oluşturulan ifade bir vasıf ismi oluşturmuştur.

namāz kıldı niyyet uyudı ulam
oyandı imām bermişinde selām
munuñ atı lāhiķ kırā'atsızın
yétürgey namāzın bu emdi tamām (112/144)

Burada yer alan *ulam* ifadesi ise *ula-* *eklemek, ulamak* fiiline gelen /-m/ eki ile *sonra, ardından* anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Dizede estetik kaygıyla kelimelerin yerindeki değişiklik anlamı zorlaştırsa da günümüze 'namaz kılariken niyetten *sonra* uyur, imam selam verdiğinde uyanırsa bunun adı lahik olur; namazını kıraatsiz tamamlar.' şeklinde aktarılabilir.

2.12. /-mA/

Fiilleri isim kategorisine geçiren, iş/hareketin isimlerini oluşturan bu ek MM'de tek yerde fiilin bildirdiği hareketten fiili sıyrıp kalıcı isim yapmıştır. Geldiği fiillerde özellikle iş/hareket anlamının yitirilmemesi nedeniyle ekin müstakil isimler yapamadığı bilinmektedir. Fiillerdeki iş/hareketin fiilden isim yapma eklerindeki gibi terk edilip bir sözlüğe madde başı olabilecek isimler türetemeyen fiilimsi eklerini yapım eki olarak değerlendirmenin ne denli doğru olduğu bugün hâlâ tartışılmaktadır. Örneğin Banguoğlu (1974), Ergin (2009), Korkmaz (2009) gibi kadim isimler tüm fiilimsi eklerini bir türetme eki olarak kabul eder. Ancak çalışmanın *İkinci Bölüm, Yapım Ekleri* başlığı altında geniş olarak belirtilen son

dönem, ek tasnifine yoğunlaşmış bazı isimler fiilimsi eklerini iş/hareket anlamını yitirip kalıcı olmadıkları sürece yapım eki kabul etmemektedir. Eldeki çalışmada *Fiilden İsim Yapma Ekleri* başlığı altında fiilimsi eklerinin tüm kullanımlarına yer vermek yerine sadece kalıcı isim yapabildiği şekillerine yer verilmiştir.

MM’de iş/hareket isimleri oluşturan fiilimsi eklerinden /-mAK/ ekinin /-mA/ ekine göre daha yoğun kullanıldığı görülmektedir. Korkmaz (2009: 91-93) ekin bahsinde *hafif mastar* olarak belirttiği /-mA/ ekinin aslında /-mAk/ ekindeki ‘k’ sesinin ünlüler arasında yumuşayıp kaybolmasıyla oluştuğunu belirtir. MM’deki kullanımlarda /-mA/ ekine kıyasla /-mAK/ ekinin fazla olması, bunun kuvvetle muhtemel olduğunu ortaya koyabilir.

Eski Türkçede Tekin (2003: 92) ek için sadece *yälmä: keşif müfrezesi* örneğini verir. Gabain (1988: 53) de *yälmä* örneğini verirken anlamı için *binici, süvari* demektedir. Burada her iki isminde de /-mA/ başlığı altında verdikleri örneğin müstakil isim olduğu söylenebilir. Bunlara ek olarak Gabain (1988: 57) eki fiilden sıfat yapanlar başlığı altında da ayrıca değerlendirmiş ve ek için yine açıklama yapmadan ‘*käsmä aş: kıyma yemek, barma yıl: geçen yıl*’ gibi örnekler vermiştir.

Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996: 25) *Fiilden İsim Yapan Ekler* başlığı altında /-mAK/ ekinin hafifletilmiş olarak belirttiği eke ‘*adma: başıboş, süzme: peynir türü, tügme: düğme*’ vb. kalıcı isim oluşturmuş örnekler vermiş, fiilimsi eki olarak kullanıldığı şekilleri ise ayrıca *İsim-Fiiller* başlığı altında değerlendirmiştir.

Çağatay Türkçesinde ise Eckmann (1988: 40) ekin somut isimler hâlinde kullanılabilen soyut isimler yaptığını belirterek ‘*asma: takma/küpe, basma: nakışlı, kavurma: kavurma, tegme: hep/her, uçma: uçurum*’ gibi örnekler verir. Kastedilen somut şekilde kullanılan soyut isimler yapma ifadesinin kalıcı isim olduğu verilen örneklerden de anlaşılmaktadır.

Harezmi Türkçesini ilgilendiren bu üç dönemde /-mA/ ekinin verilen örneklerine bakıldığında müstakil isim oluşturduğu şekilleriyle yapım eki kabul edildiği görülmektedir. Günümüzde ise Ergin (2009: 186) iş isimleri yaptığını

belirttiği eki yapım eki başlığı altında değerlendirerek ‘*alma, yapma, okuma, gelme, gitme, erime*’ vb. örnekleri vermiş bunların yanında kalıcı hâle gelmeyi *klişeleşme* olarak adlandırarak ‘*dondurma, kavurma, dolma*’ vb. kalıcı hâle gelmiş kullanımları da örnekleri arasına eklemiştir. Korkmaz (2009: 91-93) ise ekin isim fiilimsi eki olduğunu belirtmesine rağmen eki yapım ekleri arasında değerlendirmiş, ekin /-mAK/ ekinde farkı olarak ise /-mAK/ eki gibi bir *hareketi canlandırmamasını* vermiştir. Korkmaz (2009) da tıpkı Ergin (2009) gibi kalıcı isimlerle *fiil isimlerini* bir arada yapım eki olarak örneklemiştir.

Tüm bu yorumlardan anlaşıldığı üzere Orhun, Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde yapım eki olduğu kullanımlar titizlikle seçilerek belirtilen /-mA/ ekinin günümüzde fiilimsi olduğu kullanımlarla kalıcı isim oluşturduğu kullanımlar karıştırılmakta ve her ikisi de bir başlıkta, yapım eki olarak verilebilmektedir. Eski dönemlere bakılarak bir fiilimsi ekinin fiilden isim yapma eki kabul edilmesi için ilk şartın diğer tüm fiilden isim yapma eklerindeki gibi fiildeki iş/hareketin yitirilmesi olduğu söylenebilir. Eski dönemler için yapılan sınıflamalarda var olan bu hassasiyetin günümüz için de geçerli olduğu açıktır.

Söz konusu ekin MM’de yapım eki olarak kabul edilebilecek kullanımı şu şekildedir:

bu cān birle tirig éren ölmes ol

*bu cān kadri **tegme** kişi bilmes ol*

nifāk kīne birle ‘amel kılguçı

bu cāndın haber hem eşer bulmas (94/22)

Dörtlüğün ikinci dizesindeki *tegme* ifadesi her anlamındadır. *Bu canın kadrini her kişi bilmez* şeklinde günümüze aktarılabilecek dizedeki *tegme* sözcüğünün kökü düşünüldüğünde ifadenin kökünü Eckmann (1988: 40) *teg-* : *değmek, dokunmak* olarak belirtir. Fiildeki hareketin yitirilerek bir vasıf ismi olduğu açıktır. Günümüzde de *tegme*: *değme* şekliyle kullanılabilen ifadeyi Ergin (2009: 186) kendi tabiri ile *klişeleşmiş* olarak belirttiği örnekler arasında sayar.

2.13. /-mAK/

Türkçenin tüm dönemlerinde fillerden iş/hareket ismi oluşturan bu ekin asıl görevi /-mA/ gibi fiilden geçici isimler oluşturmaktır. Bu yönü ile fiilimsi eklerinin, bu ekler içinde MM'de yoğun görülen /-mAK/ ekinin bir türetme eki olduğunu söylemenin mümkün olmadığı /-mA/ eki bahsinde belirtilmişti. Ancak fiillerde geçici bir fiil ismi oluşturan bu ekin kimi kullanımlarda fiilden oluşturduğu geçici anlamı kalıcı hâle getirdiği, sözlüksel ifadeler de yaptığı bilinmektedir.

Eski Türkçede Gabain (1988: 53) soyut ve kalıcı isimler yaptığını belirttiği ek için yukarıda belirtilen ekin iş/hareket ismi olduğu örnekler yerine bir varlığın adını karşılayabilen 'ukmak: akıl, tüzülmäk: sükûnet, tutmak: sap, ölmäk: ölme' örneklerini verir. Tekin (2003: 92) ise ekin görüldüğü *armakçısın* ifadesindeki *armak: aldatmak* kelimesindeki eki yapım ekleri içerisinde verir ancak ek için herhangi yorumda bulunmaz.

Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996: 162-163) yapım eklerine dâhil etmediği eki *İsim-Fiiller* başlığı altında inceler ve ekin geldiği fiillerin isim gibi kabul edilerek isme gelen tüm ekleri alabildiğini belirtir. Ancak *ayıtmaklık: söylemeklik* gibi bahsi geçen eserde verilen örneklerle bakıldığında yapım eki kabul edilen kullanımın da ifadeyi ne ölçüde müstakil isim yaptığı, +LIK eki bahsinde geniş olarak açıklandığı üzere tartışılabilir bir durumdur.

Çağatay Türkçesinde Eckmann (1988: 103-104) da eki *Partisipler* başlığı altında değerlendirir ve yapım ekleri kısmında eke yer vermeyerek ekin *hareket ismi* / *mastar* yaptığını belirtir.

Günümüzde ekin yaygın kullanım alanı olduğu bilinmektedir. Korkmaz (2009: 95-96) yapım ekleri arasında değerlendirdiği ekin fiilin mastar biçimi olduğunu, soyut hareket adları yaptığını ve ekin geçici kılış adları yapma dışında bazı kalıcı isimler oluşturabildiğini belirtir. Ergin (2009: 185-186) yapım ekleri arasında değerlendirdiği ekin eskiden beri fiilden isim yapma eklerinin başında yer aldığını, geldiği fiillerin hareketlerini karşılarken bunların tek başına kullanılmadığını ayrıca

klişeleşen kullanımlarda hareket ifade etmeyen nesne ismi de oluşturabildiğini belirtir.

Bu ifadelerde de görüldüğü üzere ekin asıl görevinde geldiği fiilden doğan herhangi müstakil isimden söz edilmemekte, bir fiilin adının varlığı vurgulanmaktadır. Ancak kalıcı hâle gelen ifadelerde soyut veya somut bir nesnenin adının da karşılandığı anlatımlar oluşturabilen bu ekin yapım eki kabul edilebilecek kullanımının yalnızca bu olduğu açıktır. Eldeki çalışmada ekin MM’de geçen örneklerinden yalnızca kalıcı hâle gelenleri yapım ekleri dâhilinde incelenmiştir:

uşak kılğu loğma üküş çeynegü
nazar öz öñinde tutuban yegü
***yemekdin** öñ el yup tağı soñra hem*
tatıp tuz soñ elhamdüli’llah tégü (136/298)

Dörtlüğün üçüncü dizesinde yer alan *yemek* ifadesi bir iş/hareketin adını değil, yiyeceklerin genel adıdır ve peşinden gelen *öñ* ifadesiyle beraber kelime bir *zaman dilimi* anlamı taşır. ‘*Yemekten önce el yıkayıp...*’ şeklinde günümüze aktarılabilecek ifadede /-mAK/ ekini alan ifade hareket özelliği olmayan belirli varlıkların genel adını karşılamaktadır. İş/hareket anlamının yitirildiği bu kullanımda bir fiil adından değil, sözlüksel bir ifadeden söz edileceği için kelimeyi oluşturan eki yapım eki görevinde kabul etmek doğru olacaktır.

özinge bu til birle vaşf aymakım
*erür bī-edeblik velī **baymakım***
ata zikri birle himāyet tutup
karındaşlar ara sözüm yaymakım (150/401)

Bu dörtlükte ise ikinci dizede yer alan *baymak* ifadesini Argunşah ve Toparlı (2014) ekin kalıcı isim yaptığı kullanımlarına örnek olarak vermiştir. Üstteki örnekteki gibi kesin görüş bildirilemeyen ifadenin kökü için *bayu-* *zenginleşmek* fiili düşünülebilir. Anlama bakıldığında dörtlük günümüze ‘(Senin) kendine bu dil ile özelliklerini anlatmam edepsizliktir ancak **inancım/kurtuluşum**, babamın adına sığınarak sözümü ihvanlar arasında yaymaktır.’ şeklinde aktarılabilir. Burada *inanç*,

kurtuluş ifadesini elde etmek için kökün *bayu-* : *zenginleşmek* olduğu kabul edilerek bu ifadeden mecaz bir anlatımın oluşturulduğu söylenebilir. Bu kesin olmamakla beraber Gülensoy (2007: 123-124) *baymak* ifadesinin anlamları arasında dördüncü sırada *inanmak* anlamını, beşinci sırada *kurtulmak* anlamını vermiş ve ekini *baymak* < *bay-mak* olarak belirtmiştir. Türkçede *bay-* şeklinde bilinen bir fiilin olmayışından ötürü kök için *baymak* < *bayu-mak* kabul edildiğinde mecaz bir kullanımla kalıcı hâle gelmiş isimden söz etmek mümkündür.

2.14. /-mUr/

Eski Türkçede de günümüzde de işlek olmayan bir ek olduğu bilinmektedir. Geldiği fiilin gelecekteki durumunu gösteren bir kullanım oluşturduğunu ekin geldiği belli başlı birkaç örnekte sezmek mümkündür.

Ekin Eski Türkçedeki kullanımı için Gabain (1988: 53) ekin seyrek olduğunu ve ‘*almır: hurs/tamah, kömür: kömür, yağmur: yağmur*’ gibi örneklerde görüldüğünü belirtir. Aynı dönemde Tekin (2003) ve Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996) eke yer vermezken Eckmann (1988: 40) ek için herhangi yorum yapmadan ekin yalnızca ‘*yamğur<yağmur*’ örneğinde geçtiğini belirtmiştir. Ekin günümüz kullanımı için Korkmaz (2009: 101) ölü bir ek yorumunda bulunur ve ‘*yağmur, kömür, damar*’ örneklerini verir. Ergin (2009: 198) ise eke yalnızca *yağmur* örneğini vermiştir.

Ek MM’de tek örnekte geçer:

ögüzdin ya yağmurdın êkken êkin
êrür 'öşri tutğu 'öşürnüñ yükin
arıqlardın êkken harācī êrür
'öşür yok nêçe köp êkin yā tîkin (121/199)

Dörtlükteki *yağmur* ifadesi *yağ-* fiil kökünden bir kavramın adını karşılamak üzere türetilmiştir. Dizede *ögüz: ırmak* ve *yağmur* ifadeleriyle *sulu tarımdan* bahsedilmektedir.

Çağatay Türkçesinde Eckmann (1988: 40) yine *yağmur* ifadesini karşılayan *yağın* ifadesine yer vermiştir. Burada dikkate değer kısım ileride değinilecek olan, sonuç bildiren */-n/* ekinin geldiği anlatımla */-mUr/* ekinin verdiği anlamın aynı olmadığıdır. Çünkü *yağmur* ifadesinde henüz fiil meydana gelmemiştir, *yağın* ifadesinde ise fiilin sonucu ortadadır. Bu anlamda bu iki terimin aynı kökten olduğu ancak zamansal olarak farklı anlamlar içerdiği söylenebilir. Buradan hareketle *yağmur* ve *yağın* karşılaştırılarak */-mUr/* ekinin izahında da değinildiği üzere ekte hissedilen bir gelecek zaman etkisinin olduğu çıkarımında bulunulabilir.

2.15. */-(I/U)n/*

Geldiği fiillerde iş/hareketin ürünü nesne isimleri türetebilen bu eke Türkçenin tüm dönemlerinde rastlamak mümkündür. Eski Türkçede Tekin (2003: 92) fiil sonucu bildiren isimler türettiğini belirttiği eke '*bulun: tutsak, kıyın: ceza, kâlin: gelin, san: sayı, örgin: otağ/konak*' örneklerini verir. Gabain (1988: 54) ise seyrek olarak nitelediği ekin '*tütün: duman, tirin: cemaat, tügün: düğüm, yalın: alev/meşale*' gibi örneklerde yer aldığını belirtir.

Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996: 26) ekin çok işlek olduğunu, fiilin yapılmasından sonra ortaya çıkan ürünü gösterdiğini belirtir. Çağatay Türkçesinde ise Eckmann (1988: 40-41) eki *-n*, *-an/-en*, *-ın/-in*, *-un/-ün* başlığıyla inceleyerek başka bir ek olan ve kalıcı hâle gelmiş şekillerinde fiilden isim yapma işlevine de sahip */-An/*, */-GAN/* ekiyle türemiş *tiken: diken* ifadesi gibi kimi kullanımları bu başlık altında değerlendirmiştir. Ancak bu ekler diğer ekin bahsinde de geniş olarak belirtildiği üzere farklıdır. */-An/*, */-GAN/* ekinde süreklilikten doğan isimler mevcutken */-(I/U)n/* ekinde fiilin gerçekleşmesinden doğan isimler mevcuttur.

Ekin günümüz kullanımı için Korkmaz (2009: 101) ekin işlek bir ek olduğu yorumunda bulunarak eylemin *sonucu* ve *ürünü* olan isimler türettiğini belirtmiştir. Ergin (2009: 188-189) ise ekin çok geniş olmamakla beraber birçok örneğe sahip bir kullanımı olduğunu belirttiği ek için '*tütün, ekin, biçin, yığın, dolun, talan, uzun, akın, gelin, koşun, bütün, sökün*' gibi örnekler vermiştir.

MM’de fiildeki iş/hareketin sonucuyla oluşturulmuş ifadeler şu şekildedir:

*ögüzdin ya yağmurdın ekken **ekin***
érür 'öşri tutğu 'öşürnüñ yükin
arıqlardın ekken harācī érür
*'öşür yok nēçe köp **ekin** yā **tikin** (121/199)*

Dörtlüğün ilk ve son dizesinde yer alan *ekin* ve *tikin* ifadeleri *ekin* yukarıda izah edilen işlevine tam olarak uyan örneklerdendir. Fiilin sonucunda oluşan bu iki isim ziraat terimidir. Ekilen tüm nesnelerin genel adını *ekin* ifadesi karşılarken dikilenlerin genel adını *tikin* ifadesi karşılar. Bu örneklerde görülen bir başka husus: bahse konu /-(I/U)n/ ekinin bir fiilimsi eki ile kalıcı hâle gelmediğidir. Eğer böyle bir kullanımla kalıcı isim oluşturulmuş olsaydı iş/hareketin sonucunda yeni bir isim değil, iş/hareketi eyleyen kişinin adını karşılayan bir isim söz konusu olurdu. Buradan da /-An/, /-GAn/ eki ile /-(I/U)n/ ekinin farklılığı rahatlıkla anlaşılmaktadır.

körüp 'ibret eştip ögüt almasan
tirilgil tilekçe soñı ölmesen
*sarıp solça destār **kıyınsız** kefen*
keğip gürnü halvet eğer kılmasan (133/282)

Bu dörtlükte de tıpkı yukarıdaki kullanımlar gibi fiilin bildirdiği hareketin sonucuyla oluşmuş bir isim mevcuttur. *Kıyın* ifadesi *kıy-* : *kıymak*, *kesmek* fiilinden türeyerek *kenar*, *kesilen* anlamına ulaşmıştır. Dizede anlam itibarıyla ifade, dokuma terimi olarak yer almaktadır.

sünük şar sızurmak kerek bir beyān
*açılsa bu yolda saña bolsa **san***
tümen miñ bile ağu yutğu kerek
***keğin** dost yönindin açılsa nişān (138/317)*

Bu dörtlükte ise ikinci dizede yer alan *san* < *sa-n* ifadesi yukarıdaki kullanımlara benzer bir şekilde fiilin gerçekleşmesiyle oluşan sonuç anlamı taşımaktadır. *Sa-* : *saymak* (GÜLENSOY, 2007: 744) kökünden türeyen ifade mecaz

bildirmekte yani *ün*, *şöhret* anlamındadır. Son dörtlükte yer alan *ked*in ifadesi ise *ked-* : *geçmek* fiilinin gerçekleşmesiyle oluşmuş ancak üstteki kullanımlardan farklı olarak bir kavramın adını karşılamak yerine *sonra* anlamında ve zarf kullanımındadır.

mübārek nefesdin ‘ibāret açıp
tümen türlüğ ilhām cevāhir saçıp
tarīkat yolında çın-oğ müctehid
*özi erdi **sansız** hicāblar kēcip* (148/385)

Bu dörtlükte ise 317. dörtlükte yer alan şekildeki gibi *sa-* *saymak* (GÜLENSOY, 2007: 744) fiil köküne gelen ek ile *şöhret*, *san* anlamından farklı olarak mecaz bir anlam değil, *sayı* terimini oluşturmuştur. İşlev olarak yukarıda bir kavramın adını karşılayan tüm ifadelerde olduğu gibi bu kullanımda da fiilin gerçekleşmesiyle oluşmuş bir kavramdan bahsetmek mümkündür.

<i>yağınlarğa bolur bağırılar kebāb</i>	<i>namāzğa şürü’ kılmaşında kēdin</i>
<i>yırağğa temāşā bu çeng ü rebāb</i>	<i>bu yalguz cemā ‘at bolunsa adın</i>
<i>yigitdin ‘aceb yok kim aydı resūl</i>	<i>sucūd birle kayd kılmaşda buzır</i>
<i>cünündin érür bir butağ bu şebāb</i>	<i>camā ‘at yağın bolmuşında kēdin</i>
(96/38)	(114/153)

Bu iki dörtlükte ise aynı köklere gelen /-(I/U)n/ eki kelimelere farklı anlam yüklemiştir. Soldaki dörtlükte *yağın* kelimesi *akraba*, *eş dost* anlamındayken ikinci dörtlükte *yakın* ifadesi *birliktelik*, *beraberlik* ilgisi kuran bir edattır.

kırā ‘at hanīfe bir āyet kolar
***uzun** bir qasır üç kerek tēr olar*
bu miqdār kırā ‘at kıyām haddi ol
bu ekki qavulçe nè kim tēr bular (112/143)

Buradaki dörtlükte ise ek, geldiği fiili bir *vasıf ismi* yapmıştır. Bahse konu ekten bir önceki biçimi olarak *uza-* fiili kabul edilebilecek bu kullanımda ekin daraltıcı bir etkisinin de olduğu söylenebilir. Normal şartlarda ekler kök üzerinde

değişiklik yapmak yerine kendi yardımcı seslerini değiştirme yoluna giderken bu kullanımda ek, kökteki sesi değiştirmiştir. Bu farklılık, bahse konu ekle karıştırılması muhtemel /-An/, /-GAn/ ekinin farkını ortaya koyan bir başka özellik olarak kabul edilebilir.

2.16. /-sIG/

MM’de yalnız bir örnekte geçen ekin Eski Türkçede gelecek zaman anlamında fiil çekimleri ve eylem isimleri yapabilen /-sIK/ ekiyle aynı olup olmadığı konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Gabain (1988: 54-55) ekin şeklini /-s^ok/, /-s^ok/ olarak belirtirken son sesin /-ğ/, /-g/ olabileceğini de belirtir ve ‘tütsük: tütsü, kün batsıķıñaru: gün batısına doğru, kün toksukdunkı: gün doğusundaki, kün toğ-sıkda: doğuda, ülä-sikiñin: payını’ örneklerini verir. Tekin (2003: 93) ise eki /-sIK/ olarak belirterek gelecek zaman ve gereklilik adları yaptığını belirterek ‘açsık: mutlak acıkacak olma, tosık: mutlak doyacak olma’ örneklerini verir. Çağatay Türkçesinde Eckmann (1988: 42) ise eki -sı/-si olarak belirtmiş ve ‘kavursı: tütsülenmiş, tütsi: tütsü, yatsı: yatsı’ örneklerini vermiştir.

Ekin günümüzdeki kullanımı için Ergin (2009: 196) /-sı/, /-si/, /-su/, /-sü/ ekini göstererek ekin eski şeklinin son sesin düşmesinden ötürü /-sIK/ değil /-sIG/ olması gerektiğini belirtir. Korkmaz (2009: 105-106) ise her iki kullanımı da başlıkta belirterek ekin eski şekli hakkında yorumda bulunmamış ve ekin geleceğe yönelik ihtiyaç, gereklilik bildiren bir ek olduğunu belirtmiştir.

MM’de yer alan tek kullanım şu şekildedir:

*taķı bër aña hem muña yanaĝu
nêçe bolur anda kêdin sanaĝu
velî ödle **yatsıĝ** ekündüde şek
tüşer bolsa rek ‘at nêteg yanaĝu (110/125)*

Üçüncü dizede yer alan *yatsıĝ* ifadesi Arapça bir kavram olan *ışa*’ ifadesinin Türkçe şeklidir. Yatmadan kılınan namaz olan *yatsıĝ* ifadesi *yat-* fiilinin üzerine

aldığı ek vesilesiyle Tekin (2003) ve Korkmaz (2009)'ın da ekin genel kullanımında belirttikleri üzere bir *gereklilik* aynı zamanda *gelecek zaman* anlamı taşımaktadır. Asıl görevinin Eski Türkçede isim türetmek olmadığı bilinen bu ekin yeni kavramları *zaman* (*kün togsıķıngaru, yatsıg*), *gereklilik* (*yatsıg*) ve *sonuç* (*tüstük*) anlamıyla karşılamak suretiyle Harezmi Türkçesinde ve daha önceki dönemlerde müstakil kavram ismi oluşturduğu da söylenebilir. Günümüzde sondaki sesin yitirilmiş olmasını ekin /-sIK/ > /-sIG/ > /-sI/ gelişim seyriyle göstermek mümkündür.

2.17. /-(U)ş/

Fiilin bildirdiği iş/hareketin ismini yapan ve geçici isimler oluşturan bu ek aslında yukarıda bahsi geçen /-mA/ ve /-mAK/ gibi bir fiilimsi ekidir. Ancak bu kullanımlarda olduğu gibi kimi fiillerde hareket anlamı terk edilerek geçici birliktelik, kalıcı hâle gelebilmektedir. Bunun yanında bahsi geçen ekin fiilimsi ekinden farklı bir ek olduğunu ortaya koyan gramerciler de vardır.

Eski Türkçede Gabain (1988: 55) yapım ekleri arasına dahil ettiği eke '*uruş: savaş, küsüş: istek, busuş: keder, yaraş: sıfat/selamet, sığış: sıkıntı*' gibi hareket anlamı yitirilen ve soyut veya somut bir varlığın adını karşılayabilen örnekler vermiştir. Tekin (2009: 93) de aynı şekilde '*sünüş/tokış/uruş: savaş, tığış: çatışma, busuş: ıstırap*' gibi hareket anlamının yitirildiği kalıcı ifadeleri eke örnek olarak vermiştir.

Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996: 26-27) ekin çok işlek olduğunu belirtmiştir ayrıca eke verdiği örneklerin tümü olmamakla birlikte ekin '*bağdaş: bağdaş, kırış: gelir, tokış: savaş, ukuş: anlayış, üküş: çok/fazla*' gibi örneklerde fiili kalıcı hâle getirdiği görülmektedir. Çağatay Türkçesinde Eckmann (1988: 42-43) ise ekin hareketi veya hareketin sonucunu bildiren isimler yaptığını belirtir ayrıca verdiği örnekler arasında fiilin kalıcı hâle geldiği anlatımlara '*sağış: düşünce, sançış/uruş: savaş, ülüş: pay,*' gibi ifadeler örnek verilebilir.

Günümüz kullanımında Korkmaz (2009: 106-107) ekin aynı şekilde iki farklı ek olduğunu belirtirken fiilimsi eki olan /-ş/ ile bir işin sonucu olan, soyut ve somut kalıcı isim türeten /-ş/ ekinin farklı olduğuna Eski Türkçeden beri fiilimsi olmayan kullanımın isim türetmesini ve ünlü ile biten ifadelerle bağlantı şeklini kanıt olarak sunar. Yine Korkmaz (2009: 106-107) fiilimsi eki olduğunu belirttiği eke ‘*bekleyiş, davranış, haykırış, yönlendiriş*’ vb. örnekler verirken zamanla kalıcı hâle gelmediği ve üzerine aldığı ‘/ -ş/ *yapım* eki’ ile türediğini belirttiği ifadelerle ise ‘*bağdaş, bağış, çöküş, dikiş, gidiş, giriş, görüş iniş, savaş, yağış, yanlış*’ vb. örnekleri verir. Korkmaz (2009)’ın bu ayrımı kabul görürse Eski Türkçeden beri türetme fonksiyonunda olabilen ‘*yälma: süvari*’ örneğindeki /-mA/ ile ‘*ukmak: akıl, tutmak: sap*’ örneklerindeki /-mAK/ ekinin fiilden hareket isimler yapan /-mA/ ve /-mAK/ eklerinden ayrı gösterilmesi gerekliliği ve bu eklerin farklı olduğu görüşü doğar. Bunun da olamayacağı için fiilimsi eklerini sadece *geçici fiil adı* yapma görevinde görmenin yanlış olduğu söylenebilir. Buradan hareketle fiilimsi eklerinin geldiği ifadelerde kalıcı hâle geldiğini belirttiğimiz kullanımların zamanla oluştuğunu söyleyerek değil, bu eklerin türetme fonksiyonunun da olabildiğini söyleyerek izah etme gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Yani tasnif uğruna belirli başlıklar altına sokulan eklerin aslında farklı konumlarda görev alabildiğinin belirtilmesi mantığa daha yatkın olacaktır. Bunun da bu ekte ve çoğu ekte var olan karışıklığı ortadan kaldıracığı söylenebilir.

Ergin (2009: 187) ise ekin günümüz kullanımı için eki /-mA/ ve /-mAK/ tipinde fiil isimleri yapan bir ek olarak tanımlar ve ‘*alkış, kargış, tanış*’ örneklerinde olduğu gibi ekin Eski Türkçeden beri kalıcı hâle gelmiş ifadeler de türetebildiğini belirtir.

MM’de ekin müstakil isimler türettiği kabul edilebilecek kullanımlar şunlardır:

biliñ öçge mesbūk burun êkkide

ķırā’at okıǵay ķılurda edā

*munñn orta **otruşda** öñ birisi*

taķı bir soñınça a sāhib-hūdā (112/138)

Üçüncü dizede yer alan *otruş* ifadesi, namaz bölümlerinden *kade-i ahire/ tahiyyat* bölümünü karşılamaktadır. Fiile gelen ek ile geçici fiil adı kullanımına değil, müstakil bir ismin anlatımına ulaştığı görülmektedir. Bu anlamda ekin burada türetme görevinde yer aldığı söylenebilir.

*şafā şıdk u şohbet köñülñi açar
alıp andın envār melek tēg uçar
kētip ‘akl u idrāk yetiben **ukuş**
kōrüp ol maķām bu maķāmdın kōçer (140/328)*

Bu dörtlükte yer alan *ukuş* ifadesi ise *basiret / kalp gözü* gibi tasavvufî bir kavramın yerini tutmaktadır. Kelime anlam olarak *anlayış* demektir. Karşıladığı anlatımda ise *uk-* : *anlamak* fiilinin aldığı ekle müstakil bir kavram adı hâline geldiği görülebilir.

*biri yüzñi yumaķ ēkinçi ēliñ
tutuş tirseki birle yumaķ biliñ
üçinç başķa mesh ēt taķı tōrtilenç
adaķñı topuķ birle yup rāst kılıñ (101/70)*

Bu dörtlükte ise *tutuş* ifadesi *tut-* : *erişmek, değmek* kökünden oluşturulmuş *tam, hep, devamlı* anlamında bir vasıf ismidir. Günümüze aktarıldığında ‘*Birincisi yüzü, ikincisi eli dirsekle beraber tam/devamlı yıkamak...*’ şeklinde bir anlam oluşmaktadır.

*tevekkül delīl haķñı çın bilgüğe
inanmaķ kıyāmet taķı ölgüğe
haķīķatde haķķa inangan kişi
nēteg hāli bolur **üküş** külgüğe (97/43)*

Bu dörtlükte ise *üküş* ifadesi yukarıda olduğu gibi *çok/fazla* anlamında bir vasıf ismidir. Kök itibarıyla Hacıeminoğlu (1996: 27) *ükü-* ? fiilini gösterir, burada gösterilen şekle anlam belirtilmemiş ancak Hacıeminoğlu (1996: 24) bir başka ek izahında *ük-* *çoğalmak* fiilinden haber vermektedir. Buradan kökün *ükü-* değil *ük-*

olduğu söylenebilir. Çoğalmak fiilindeki hareketin bir ismini gösterecek bir anlatım yerine *ülküş* ifadesinde hareketten sıyrılmış ve vasıf ismi hâline gelmiş bir kullanım mevcuttur.

zekât ottuz uyda buzağı érür
taķı kırķda tana hüküm bu turur
bir artmışda tana bahāsındın on
ülüş biri törtde birini bérür (124/217)

Bu dörtlükte ise *ülüş* ifadesinde bir terim adı mevcuttur. Anlam olarak *pay* demek olan bu ifadenin oluşturulma amacı *ül*: *pay* ifadesinin terim olarak yetersiz kalmasıdır. Eckmann (1988: 42) *ülüş* ifadesinin kökü için *üle- dağıtmak* fiilini gösterir. *Pay* anlamına gelen *ül* (HACIEMİNOĞLU, 1996: 25) ismini kullanmak yerine, isme */-e-/* fiil yapma ekinin getirildikten sonra */-ş/* ekinin getirilerek *ülüş<üleş* ifadesinin tercih edilmesinde terim üretimine Türkçenin gösterdiği hassasiyeti görmek mümkündür. Anlatımda ‘*on ül biri törtde biri*’ yerine ‘*on üleş biri törtde biri*’ tercih edilmiş ve ‘*on payın dörtte biri: kırkıta bir*’ anlamına ulaşılmıştır. Hareket anlamının kaybolduğu *ülüş* ifadesiyle bir terim ismi oluşturulmuş olması ekin fiil ismi türetme görevinde değil isim yapma görevinde kullanıldığının kanıtıdır.

2.18. */-(U)t/*

Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanılan bu ek geldiği fiilden soyut ve somut isimler türetebilmektedir. Eski Türkçede Gabain (1988: 55) ek için yorum yapmaz ve eke ‘*sığıtçı: yasçı, adrı: fark, boşgut: öğüt, urunt: kavga, art: geçit*’ örneklerini verir. Karahanlı Türkçesinde Hacıeminoğlu (1996: 27) ekin çok yaygın olduğunu belirterek ‘*adırt: ayırma, artut: armağan, basut: yardım, bayat: Tanrının Kadim sıfatı, karşut: zıt, köçüt: göç atı, öğüt: öğüt, öt: fikir*’ gibi örnekleri sıralar. Çağatay Türkçesinde Eckmann (1988: 43) ekin değişik anlamlar yaptığını belirterek eke örnek olarak ‘*keçit: geçit, ölet: hayvan hastalığı, kurut: peynir, unut: unutma, uyat: utanç, yort: yol*’ ifadelerini verir.

Günümüz kullanımı için Ergin (2009: 194-195) ekin eskiden beri görülen günümüzde pek işlek olmayan bir ek olduğu yorumunda bulunarak eke ‘geçit, öğüt, ayırt, kurut, umut, yoğurt’ gibi örnekler verir. Korkmaz (2009: 107-108) da ekin verdiği örnekler bakımından sınırlı olduğunu belirtir. En farklı yorum Banguoğlu (1974: 263)’na aittir: Ekin eski bir *adfiil* eki olduğunu ve *geç-it-im>geç-tim* örneğinde görüldüğü şekilde gibi geçmiş zaman kipini oluşturduğunun kabul edildiğini belirtir. Yukarıda eke verilen örneklerde de bir geçmiş zaman anlamının sezildiğini söylememek yanlış olacaktır. Bir kip oluşturduğu konusundan öte ekte sezilen bir geçmiş zaman anlatımı mevcuttur bu da ekin eski kullanımlarda *fiil adı* yapabildiği, fiilimsi işleviyle de kullanılabildiği kanısını doğurabilir.

MM’de eke örnek olabilecek tek kullanım mevcuttur:

körüp 'ibret eştip öğüt almasan
tirilgil tilekçe sonı ölmesen
sarıp solça destâr kıyınsız kefen
keğip gürnü halvet eğer kılmasan (133/282)

Dörtlükte yer alan *öğüt* ifadesi *öğüt, nasihat* anlamındadır. İfadenin kökü için *ö-*: *düşünmek* fiili düşünülebilir. *Öğüt* < *Ö-g-e-t* şeklinde düşünüldüğünde *akıl vermek* anlamındaki *öge-* fiiline gelen ek *akıl veren, akıllandıran* yani *öğüt, nasihat* anlamını doğurmaktadır. Ekin bu örnekte fiilden soyut bir kavram adı türettiği söylenebilir.

2.19. /-(U)z/, /-(A)z/

Ekin günümüzde fiilden isim türetmede kullanılmadığını eski dönemlerde kimi ifadelerde görüldüğü bilinmektedir. Gabain (1988: 55) ekin günümüzde kullanılmadığını ve sıfat da yapabildiğini belirterek eke ‘uz: *usta, söz: söz, sâميز: semiz*’ örneklerini verir. Tekin (2003: 93) ise görüş bildirmeden eke ‘baz: *bağımlı, boguz: boğaz, söz: söz, uz: sanat eseri*’ örneklerini verir. Hacıeminoğlu (1996: 27) ise ekin özellikle tek heceli çoğu z ile biten kelimenin bu ek ile türediği

görüşündedir. Eckmann (1988: 43) ise görüş belirtmeden eke ‘*boguz*: *boğaz*, *tüküz*: *tam*’ örneklerini verir.

Ekin günümüz kullanımına bakıldığında Ergin (2009) eke yer vermemiştir. Banguoğlu (1974: 263) ekin canlılığını yitirdiğini ve kimi sıfatlar bıraktığını ve ekin /+le-/ ekiyle kaynaşarak ‘haylaz, oflaz’ örneklerinde görülen /+lez/ ekini oluşturduğunu belirtir. Korkmaz (2009: 109) da ekin işlekliği kaybettiğini ve /+laz/ ekiyle aynı nitelikte olduğunu belirtir.

Ekin MM’de geçtiği şekiller şunlardır:

boğuzlar boğaz yumrusındın üküş
başı yar u ıyğıl a şāhib-ukuş
nêçe az taķı berse bolğay helāl
hılāf kalsa sālīm boğaz bir tutuş (127/238)

İlk dizede yer alan *boğuz* ve *boğaz* ifadeleri aynı kökten olmasına karşın ilkinde çokluk ekinde var olan ‘l’ sesinin daraltıcı etkisinden *boğuz* şeklindedir. Vücutta somut bir bölgenin adı *bog-* : *boğumlamak*, *yuvarlamak* fiilinden türetilmiştir.

kêdik yā kulan uy tewe koy kozi
bolur munça birle helāl pāk ruzī
kamuğ işde yègrek bu dīn işleri
kamuğ sözde yegrek bu dīnniñ sözi (128/243)

Dörtlüğün son dizesinde iki yerde geçen *söz* ifadesi *sö-* : *söylemek* fiilinden türetilmiş ve fiilin gerçekleşmesi sonucunda ortaya çıkan soyut bir kavram adını karşılamaktadır.

Argunşah ve Toparlı (2014)’nın eke örnek olarak verdiği son ifade ise *göz* ifadesidir. Bu kullanım, isim yapma ekleri bahsinde geniş olarak belirtildiği üzere bu bölümde örnek olarak gösterilmemiştir. MM’de bunlar dışında Argunşah ve Toparlı (2014)’nın belirtmediği birkaç örnek daha mevcuttur:

*yığağdın yığıl tut İdi emrini
yawuz ol keçürse ésiz ömrini
hicābsız seniñ ma ‘şiyet kılmakıñ
delīl bilmemiş-sēn çın-oķ tenrini (97/42)*

Dörtlüğün ikinci dizesinde yer alan *yawuz* ifadesi *kötü* anlamındadır. İfade *yabı-* > *yawı-* *kötüleşmek* fiilinden bir vasıf ismi türetmiştir.

*sa ‘ādet şehādet nurın tutğuçı
hakīkatde hakka çın-oķ bütğüçi
érür kizb ü ğaybet zehirdin beter
olar bil ağızğa zehir katğuçı (93/18)*

Bu dörtlükte yer alan *ağız* ifadesi ise tıpkı *boğaz* ifadesinde olduğu gibi vücutta somut bir bölgenin adını karşılamaktadır. İfadenin kökünü Hacıeminoğlu (1996: 27) *agı-* *konusmak, söylemek* olarak belirtir.

*ögüzdin ya yağmurdın ekken ékin
érür 'öşri tutğu 'öşürnüñ yükin
arıqlardın ekken harācī érür
'öşür yok neçe köp ékin yā tikin (121/199)*

Bu dörtlükte ise *ögüz* ifadesi eke örnek olabilecek bir kullanıma sahiptir. Kelime anlam olarak ırmak sanılsa da kökü düşünüldüğünde ırmaktan daha küçük, *göze* gibi bir anlamın olduğu görülebilir. Kök olarak *ög-* *doğmak* fiili düşünülmelidir. Çünkü bu ifadede akarsu doğduğu şekliyle gelmektedir ve ırmak kadar büyük değildir. Bu anlamda bir yerden doğup gelen anlamındaki bu ifade, sulama için kullanılan suyun adıdır. Günümüzde kullanılan *göze* ifadesinin de Korkmaz (2009: 33)’ın belirttiği *göz* isminden türeme bir isim olmadığı, *ögüz* ifadesinden değişerek bugüne kaldığı düşünülebilir.

SONUÇ

Eldeki çalışmada MM’de kullanımı tespit edilen 19’u isimden isim yapma eki, 19’u fiilden isim yapma eki olmak üzere 38 ek incelenmiştir.

Tespit edilip başlıkları bahsinde incelenen eklerin tablosu şu şekildedir:

TABLO 1: Mu’inü’l Mürid’de İsim Yapma Ekleri

İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ		FİILDEN İSİM YAPMA EKLERİ	
1. /+agu/	11. /+(U)k/	1. /-A/, /-(y)A/	11. /-(I)m/
2. /+ak/	12. /+IA/, /+IAg/ (</IA-g)	2. /-A/ < /-GA/	12. /-mA/
3. /+An/	13. /+II/, /+IU/ (</+IIG/, /+IUg/	3. /-AK/ < /-GAK/	13. /-mAK/
4. /+Ar/	14. /+IIK/, /+IUK/	4. /-An/, /-GAn/	14. /-mUr/
5. /+çI/	15. /+(I/U)n/	5. /-ç/, /-nç/	15. /-(I/U)n/
6. /+çuk/	16. /+(I)nç/, /+nd/	6. /-dü/	16. /-sIG/
7. /+dAş/	17. /+rAK/	7. /-(I/U)G/	17. /-(U)ş/
8. /+dUZ/	18. /+sIz/, /+sUZ/	8. /-GU/	18. /-(U)t/
9. /+gA/	19. /+(I/U)z	9. /-(I/U)K/	19. /-(U)z/, /-(A)z/
10. /gU/		10. /-I/	

MM’den fişlenen bu eklerin dörtlüklerdeki anlamları da hesaba katılarak metinde geçtiği şekli ve anlamıyla Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve günümüz kullanımları karşılaştırılıp işlevleri betimsel bir anlayışla tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu vesileyle Türkçenin her dönemde olduğu gibi Harezmi döneminde de terim üretiminde *yunug: abdest, ülüş: pay* vb. örneklerde görüldüğü üzere çok ‘hassas’ ayrıca ‘*Uğan: Muktedir olan Allah, satığ: ticaret, Koruğ: Hıfz olan Allah, sağu:*

hesap/ölçü vb. örneklerden de görüleceği üzere ‘verimli’ bir çizgide olduğu saptandı. Bu durumda eldeki çalışma kimi yabancı kelimelere günümüzde karşılık bulmak maksadıyla kaynaklık edecektir.

İncelenen ekler içerisinde yoğun görüşte yapım eki kabul edilen */+çı/*, */+lı/</+lıg/*, */+lık/*, */+nç/*, */+sız/* gibi kimi eklerin kelimenin yapı ve anlamında tam bir değişiklik yapamadığı kullanımlarının da olduğu görüldü. Bunların istisna deyip geçiştirilemeyecek ölçüde geniş kullanımlarından da anlaşılabileceği üzere ekleri *yapım* ve *çekim eki* olarak *aceleci* ve *sığ* bir tasnifle ayırmanın çok büyük bir yanlış olduğu fikri ortaya çıkmaktadır. Bunun çözümünün ise eklerin tek kalıba sokulup ezberletilmesi yerine işlevi ve tüm kullanım şekilleriyle kavratılması olduğu açıktır.

Günümüzde tasnifinde konumu üzerine ortak kanıda buluşulamayan fiilimsi eklerinin, özellikle *isim fiil* eklerinin hareket adı oluşturduğu kullanımların yapım eklerine de çekim eklerine de dâhil edilemeyeceği ancak bu eklerin müstakil varlıkların isimlerini karşılayarak sözlüksel kavram ismi oluşturmak için kullanıldıklarında yani kalıcı isim yaptıklarında *türetme görevi* üstlenebilecekleri görülmüştür.

Geldikleri kullanımlarda birbirleriyle sık karıştırılabilen */(I/U)G/*, */-AK/*, */(I/U)K/* gibi eklerin aslında farklı anlam ve kullanımlarda kelime türetme maksatlı kullanıldığı saptanarak işleve dönük karşılaştırmaları başlıkları bahsinde geniş olarak verildi. Yine günümüzde aynı olduğu sanılan ve çoğu araştırmacı tarafından bir başlık altında sunulan */(y)A/*, fiili zarf kategorisine geçiren zarf fiil eki ile */-A/</-GA/* fiilden isim yapma ekinin çok farklı olduğu MM’de geçtiği kullanımlardaki şekillerinin izahıyla sunuldu.

Eski Türkçe ve günümüzde sık kullanılmayan */-l/*, */-t/*, */-z/* gibi fiilden isim yapma eklerinin MM’de geçtiği kullanımlarda aşırı ölçüde örneklenemese bile başlıkları mevzuunda Harezmi döneminde yoğun olarak kullanıldığı, kimi gramercilerce ispatlı örneklerine yer verildi.

Bugünkü kullanımda, zamanla aşınarak görevini yardımcı sesine bırakan */(I/U)G/* ekinin Harezmi dönemindeki kullanımlarında yoğun olarak, aşınmadan,

belirtilen asıl şekliyle kullanıldığı ancak ‘*yumru*’ ifadesinde bu ekin görevini yardımcı sese de bırakabildiği saptandı. Bundan hareketle bahsi geçen aşınmanın daha önceki dönemlerde örneği şimdilik bilinmediğinden Harezmi dönemiyle başlatılabileceği kanısına varıldı. Aynı şekilde isimleri sıfat kategorisine geçirdiği bilinen /+l/ ekinin Harezmi döneminde /+lɨ/ şeklinin kullanıldığı, birkaç kullanımda sondaki sesin aşınarak düştüğü kullanımların da mevcut olduğu görüldü.

Kimi ifadelerde ise ekin geldiği kök veya gövde belirtilirken genel kabul görmüş ifadeler dışında anlamında eksiklik hissedilen çoğu kelimenin köken bilgisi sözlüklerinden izahına yer verilmiştir. Bu yolla daha sağlıklı bir anlatım ve geniş bir bakış açısına ulaşılmaya çalışıldığı söylenebilir.

Son olarak MM’nin 407 dördlüğü, Türk dilinin örnekleri arasında bir zerre kabul edildiğinde sadece bu zerresine bakılarak kelime üretimi, kavramları karşılaması, mensubu olduğu milletin günlük hayatına ve dinine eğilerek kolaylaştırıcı imkânlar sunabilmesi ve her noktasında hissedilen zarafet; bu dilin gerçek manada engin bir dil olduğu fikrine büyük bir ispattır.

KAYNAKÇA

- AKTAN, Bilal, “Mu‘înü’l-Mürîd’de Oğuzca Ses ve Şekil Özellikleri”, *DPUJSS* Number 32, Volume II, April, 2012, s. 1-8.
- ARAT, R. Rahmeti, “Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı”, *Makaleler I, TKAE Yayınları*, Ankara, 1987, s. 1047-1052.
- ARGUNŞAH, Mustafa ve TOPARLI, Recep, *Mu‘înü’l Mürîd İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, 2. Baskı, TDK Yay. Ankara 2014.
- ATA, Aysu, “Recep Toparlı, Mu‘înü’l-Mürîd, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay., Nu: 15, Erzurum, 1988, LXXII+287s.”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 10 Ankara 1999, s.389-406.
- ATA, Aysu, “Derleme Sözlüğü'nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler II”, *Uluslararası Türkistan Halk Kültürü Sempozyumu bildirisi*, 25-27 Ekim 2000, Muğla.
- ATA Aysu, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi* (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul 2002.
- ATALAY, Besim, *Divan-ı Lügati't Türk Tercümesi I, II, III, IV*, TTK Yayınları, Ankara 1985.
- AVCI, Yusuf, “Yapım Eklerinin Anlam Merkezli Sınıflandırılmasına Dair”, *VI. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, 1. Cilt, TDK Yay., Ankara 2008, 457-474 s.
- BANGUOĞLU, Tahsin, “Eski Türkçe Üzerine”, *TDAY Belleten*, TDK Yay., Ankara 1964.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İstanbul 1974.

- BAŞDAŞ, Cahit, “Türkçede Üçüncü Grup Ekler (Ara) Ekler”, *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayında sunulan Bildiri*, 26-27 Eylül 2006, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006.
- BAYDAR, Turgut, “Türkiye Türkçesindeki Yapım Ekleri Üzerine”, *Eklerin Sınıflandırılması Sempozyumu*, İstanbul 24 Kasım 2016.
- BAYDAR, Turgut, “+II Eki Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies* 18/2 Kış–Winter 2018, ss. 535-541, İzmir 2018.
- ÇAĞATAY, Saadet, *Türk Lehçeleri Örnekleri II Yaşayan Ağız ve Lehçeler*, TDK Yay., Ankara 1972.
- ÇİÇEKLİ, Ali, *Divan-ı Lügati’t Türk II*, May Yayınları, İstanbul 1970.
- DELİCE, İbrahim, “Türk Dilinde işlevsel Ek Tasnifi Denemesi”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 9. Sayı, Sivas 2000.
- DENNY, Jean, *Türk Dili Gramerinin Genel Kuralları (Türkiye Türkçesi)*, (Çev: Oytun Şahin), Türk Dil Kurumu Yay, Ankara 1995.
- Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime - Türklerin Soy Kütüğü* (Haz. Muharrem Ergin), Tercuman Gazetesi 1001 Temel Eser: 33, yby.
- ECKMANN, Janos, “Türkçede -raq, -rek Ekine Dair”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, TDK Yay., Ankara 1953, s. 49-52.
- ECKMANN, Janos, “Harezmi Türkçesi” (Çev. Mehmet Akalın), *Tarihî Türk Şiveleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988a.
- ECKMANN, Janos, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988.
- EDİSKUN, Haydar, *Türk Dilbilgisi*, 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.
- EMRE, Ahmet Cevat, *Türk Dilbilgisi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1945.
- ERCİLASUN, A. Bican, *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay. Ankara 2007.

- ERDAL, Marcel, *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon* (çy.), Vol II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1991.
- ERDAL, Marcel, *A Grammar of Old Turkic* (çy.), Brill Lieden, Boston 2004.
- EREN, Hasan, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, TDK Yay., Ankara 1998.
- EREN, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul 2009.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri: İnceleme*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2011.
- ERTANE BAYDAR, Arzu S. ve BAYDAR Turgut, “+ki Eki Üzerine” *TDAY - Belleten*, 2004/II TDK Yay., Ankara 2004, s. 31-49.
- GABAİN, Annemarie von, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988.
- GEDİZLİ, Mehmet, “Türkçede Tek Şekilli ve Çok İşlevli Yapım Ekleri”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4*, Fall 2012, p. 3351-3369, Ankara 2012.
- GENCAN, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, 4. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1979.
- GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I (A-N) ve II (O-Z)*, TDK Yay., Ankara 2007.
- GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay, Ankara 1997.
- GÜLSEVİN, Gürer, “Türkçede ‘Sıra Dışı Ekler’ ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, TDK Yay., Ankara 2004.

- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, “Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem Ergin’e Armağan*, TKAE Yay. Yıl XXVIII / 1-2, Ankara 1992, s.179-195.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 1996.
- HATİBOĞLU, Vecihe, *Türkçenin Ekleri*, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara 1981.
- KARA, Funda, “Yapım Eki İşlevinde Olmayan Eklerden Bazıları”, *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu bildirisi* 25-27 Nisan 2007, Erzurum 2007.
- KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi, “Nehc’ül Feradis’in Dil Hususiyetleri I”, *TDE Dergisi*, C. XVI, İstanbul 1968, s. 57-72.
- KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi, “Nehc’ül Feradis’in Dil Hususiyetleri II”, *TDE Dergisi*, C. XVII, İstanbul 1969, s. 33-56.
- KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi, “Nehc’ül Feradis’in Dil Hususiyetleri III”, *TDE Dergisi*, C. XVII, İstanbul 1969, s. 57-80.
- KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi, “Nehc’ül Feradis’in Dil Hususiyetleri IV”, *TDE Dergisi*, C. XIX, İstanbul 1971, s. 145-170.
- KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi, *Türk Dili Nereden Geliyor Nereye Gidiyor?*, Hareket Yay., İstanbul 1972.
- KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi, *Şeyh Şeref Hacı, Mu’înü’l-Mürîd (Transkripsiyonlu Metin – Dizin – Tıpkıbasım)*, Beşir Kitabevi, İstanbul 2006.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1992.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 2009.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. bs., Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- TAŞ, İhsan, *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*, TDK Yay., Ankara 2009.

- TDK, *Yazın Terimleri Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974.
- TDK, *Derleme Sözlüğü*, 8. Cilt, TDK Yay., Ankara 1975.
- TDK, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2010.
- TDV, *Kur'an'ı Kerim ve Meali*, TDV Yay., Ankara 2010.
- TEKİN, Şinasi, *İştikakının Köşesi*, Simurg Yay., İstanbul 2001.
- TEKİN, Talat, “Karahanlı Dönemi Türk Şiiri”, *Türk Dili Dergisi*, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Ocak 1986.
- TEKİN, Talat, *Orhun Türkçesi Grameri* (Yayımlayan Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul 2003.
- TEKİN, Talat, *Makaleler II: Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Öncü Kitap Yay. Ankara 2004, s. 626.
- TİETZE, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I (A-E)*, 1. Baskı, Simurg Yay., İstanbul 2002.
- TİETZE, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı II (F-J)*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2009.
- [TOGAN], A. Zeki Velidi, “Harezm’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler” , *Türkiyat Mecmuası II*, İstanbul 1928, s. 315-345.
- TOPARLI, Recep, *Harezm Türkçesi*, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas 1995.
- TOPARLI, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara 2007.
- TURAN, Zikri, “Türkçenin Yapım ve Çekim Ekleri Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?” 4. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, İzmir 2000.
- VARDAR, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul 2002.

YAVUZ, K. ve ŞANLI, İ. (Ed.), *VIII-XIII Yüzyıllar Türk Edebiyatı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları Ders Kitabı.

YÜCE, Nuri, *Mukaddimetü'l-Edeb Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara 1993.

